

॥ श्रीमदनुव्याख्यानप्रारंभः ॥

अनु
॥ १ ॥

श्रीमच्छनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥ ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगु
णैकदेहं निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः ॥ अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोपिवंद्यं सदा प्रियतमं मम सन्नमा
मि ॥ तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य जगद्गुरुणां गुरुमंजसैव ॥ विशेषतो मे परमाख्यविद्याव्याख्यां करोम्यन्वपि चाह मे
व ॥ प्रादुर्भूतो हरिर्व्यासो विरिंचिभवपूर्वकैः ॥ अर्थितः परविद्याख्यं चक्रेशास्त्रमनुत्तमं ॥ गुरुर्गुरुणां प्रभवः शास्त्रा
णां बादरायणः ॥ यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलता ॥ आप्तवाक्य
तया तेन श्रुतिमूलतया तथा ॥ युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् ॥ दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधान्यत्र सर्व
शः ॥ अतो नैतादृशं किंचित्प्रमाणतममिष्यते ॥ स्वयंकृतापितव्याख्याक्रियते स्पष्टतार्थतः ॥ तत्र ताराथमूलत्वं
सर्वशास्त्रस्य चेष्यते ॥ सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोक्रियतेऽखिलैः ॥ ॥ ॐ अथातो ब्रह्म जिज्ञासा ॐ ॥ ॥ ओतत्ववा
चीह्योकारो वक्तव्यसौ तद्गुणोत्ततां ॥ स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदितः ॥ स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूम
तः ॥ भावनाच्चैव सुत्वाच्च सोऽयं पुरुष इत्यपि ॥ स एव सर्ववेदार्थो जिज्ञास्योऽयं विधीयते ॥ ज्ञानी प्रियतमो तो मे तं वि
द्वानेव चामृतः ॥ वृणुते यं तेन लभ्य इत्याद्युक्तिबलेन हि ॥ जिज्ञासोऽथ ज्ञानजातत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ द्रव्यं कर्म

व्याख्या-

१।१

॥ १६१ ॥

चकालश्चस्वभावोजीवएवच॥यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया ॥ नर्तेत्वक्रियतेकिंचिदित्यादेर्नहरिंविना ॥
ज्ञानस्वभावतोपिस्यान्मुक्तिःकस्यापिहिक्कचित् ॥ अज्ञानांज्ञानदोविष्णुर्ज्ञानिनांमोक्षदश्चसः ॥ आनंददश्चमु
क्तानांसएवैकोजनार्दनः ॥ इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षते ॥ मिथ्यात्वमपिबन्धस्यनप्रत्यक्षविरोधतः ॥
मिथ्यात्वंयदिदुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतोभवेत् ॥ मिथ्यायाःसाधकत्वंचनसिद्धंप्रतिवादिनः॥ तच्चमिथ्याप्रमा
णेनसतावासाध्यतेत्वया ॥ सताचेद्वैतसिद्धिःस्यान्नसिद्धंचान्यसाधनं ॥ साधकत्वंसतस्तेनसाक्षिणासिद्धिमि
च्छता ॥ स्वीकृतंह्यविशेषस्यसाध्यासाधकतापुनः ॥ तच्चाविशेषमानेनसाध्यमित्यनवस्थितिः ॥ अनंगीकुर्व
तांविश्वसत्यतांतन्नवादिता ॥ तस्माद्यवहतिःसर्वासत्येत्येवव्यवस्थिता ॥ व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येवचा
गतं॥व्यवहारसतश्चापिसाधकत्वंतुपूर्ववत् ॥ सत्रैविध्यंचमानेनसिद्ध्येत्केनेतिपृच्छ्यते ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेण
नैवसिद्धिःकथंचन ॥ वैलक्षण्यंसदसतोरप्येतेननिषिध्यते ॥ वैलक्षण्यंसतश्चापिस्वयंसद्भेदवादिनः ॥ असत
श्चापिविश्वस्यतेनानिष्टंकथंभवेत्॥ यद्युच्यतेपिसर्वस्मादितिसद्भेदसंस्थितिः ॥ सन्मात्रत्वंब्रह्मणोपितस्मात्तद
पिनोभवेत् ॥ ज्ञानबाध्यत्वमपितुनसिद्धंप्रतिवादिनः॥ विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानंह्येवतन्मतं ॥ असद्धि

अनु
॥ २ ॥

लक्षणज्ञस्यैज्ञातव्यमसदेवहि ॥ तस्मादसत्प्रतीतिश्चकथंतेननिवार्यते ॥ अन्यथात्वमसत्तस्माद्भांतावेवप्रतीय
ते ॥ सत्त्वस्यासतएवंहिस्वीकार्यैवप्रतीतता ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वेस्यादेवह्यनवस्थितिः ॥ निर्विशेषेस्वयंभाते
किमज्ञानावृतंभवेत् ॥ मिथ्याविशेषोप्यज्ञानसिद्धिमेवह्यपेक्षते ॥ नचावरणमज्ञानमसत्येतेनचेप्यते ॥ अप्रका
शस्वरूपत्वाज्जडेज्ञानंनमन्यते ॥ अज्ञानाभावतःशास्त्रंसर्वव्यर्थीभविष्यति ॥ अज्ञानस्यचमिथ्यात्वमज्ञानादि
तिकल्पने ॥ अनवस्थितिस्तथाचस्यादन्योन्याश्रयताथवा ॥ स्वभावाज्ञानवादस्यनिर्दोषत्वान्नतद्भवेत् ॥ अ
विद्यादुर्घटत्वंचेत्स्यादात्मापिहितादृशः ॥ अतोधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितं ॥ अनंतदोषदुष्टंचहेयंमा
यामतंशुभैः ॥ सत्यत्वात्तेनदुःखादेःप्रत्यक्षेणविरोधतः ॥ नब्रह्मतांवदेद्वेदोजीवस्यहिकथंचन ॥ यजमानप्रस्तरत्वं
यथानार्थःश्रुतेर्भवेत् ॥ ब्रह्मत्वमपिजीवस्यप्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥ सार्वज्ञादिगुणंजीवाद्भिन्नंज्ञापयतिश्रुतिः ॥ ई
शंतामुपजीव्यैववर्ततेह्यैक्यवादिनी ॥ उपजीव्यविरोधेननास्यास्तन्मानताभवेत् ॥ स्वातंत्र्येचविशिष्टत्वेस्थान
मत्यैक्ययोरपि ॥ सादृश्येचैक्यवाक्सम्यक्सावसाकाशायथेष्टतः ॥ अवकाशोज्झिताभेदश्रुतिर्नातिबलाकथं ॥
अज्ञानासंभवादेवमिथ्याभेदोनिराकृतः ॥ अतोयथार्थबंधस्यविनाविष्णुप्रसादतः ॥ अनिवृत्तेस्तदर्थंहिजि

व्याख्या-

१११

॥१६२॥

ज्ञासात्रविधीयते॥यथादृष्ट्याप्रसन्नःसन्नाजाबंधापनोदकृत्॥ एवंदृष्टःसभगवान्कुर्याद्वंधविभेदनं ॥ कार्यताच
 नकाचित्स्यादिष्टसाधनतांविना ॥ कार्यनहिक्रियाव्याप्यंनिषिद्धस्यसमत्वतः॥नभविष्यक्रियाकार्यस्रक्ष्यती
 शइतिह्यपि॥कार्यस्यान्नैवचाकर्तुमशक्यंकार्यमिष्यते॥साम्यादेवनिषिद्धस्यतदिष्टंसाधनंतथा ॥ कार्यसाधन
 मिष्टस्यभगवानिष्टदेवता ॥ मुख्येष्टंवासुमनसांप्रेयस्तदितिचश्रुतिः ॥ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदेहापत्यधनादयः॥
 यत्संपर्कात्प्रियाआसंस्ततःकोन्वपरःप्रियः॥ इत्यादिवाक्यैराकांक्षासन्निधिर्योग्यतायतः ॥ तस्मिन्नेवसमस्त
 स्येतीष्टेव्युत्पत्तिरिष्यते ॥अत्यपूर्वांस्तवभ्रातेत्यादावावापतोपिच ॥ उद्धापाद्वर्तमानत्वादाकांक्षादिवलादपि।
 बालोव्युत्पत्तिमप्येतिनानयेत्यादिवाक्यतः॥ आनीयमानदृष्ट्यैवव्युत्पत्तेःसंभवेसति ॥ एष्यदानयनायायंकु
 तएवप्रतीक्षते ॥ व्युत्पन्नोवर्तमानेतुक्रियाशब्देभविष्यति ॥ पुनर्दृष्ट्यैवशब्दश्रुत्पश्चाद्युत्पत्तिमेष्यति ॥ वर्तमा
 नमतीतंचभविष्यदितिचक्रमात् । आकांक्षादियुतंयस्माद्विधेर्व्युत्पादनंकुतः ॥ दृष्ट्याज्ञातपदार्थस्यस्यादाकां
 क्षाभविष्यति॥व्युत्पत्तिःप्रथमातस्माद्वर्तमानेऽगतेततः॥इष्टमाकांक्षतेसर्वोनप्रवृत्तिमपेक्षते ॥ अपरोक्षंपरोक्षं
 वाज्ञानमिष्टस्यसाधनं ॥ क्वापिचेष्टातदर्थस्यादत्तिर्हिरसवित्तये ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेणक्वचिदिष्टंभवेदपि ॥ न

अनु
॥ ३ ॥

चक्षुस्सुववह्यादावतात्पर्यं श्रुते भवेत् ॥ यत्किंचित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेत् ॥ तस्मादुपासनार्थं च स्वार्थं
तात्पर्यं वद्भवेत् ॥ इति शब्दोन्नयेनावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत् ॥ इति शब्दव्यपेतानि ह्यपि संति वचांस्यलं ॥ आत्मान
मेवेत्यादीनियोगेऽभावपितत्समं ॥ एकवाक्यत्वयोगेतु वेदस्यापि ह्यशेषतः ॥ वाक्यभेदो न युक्तः स्याद्योगश्च स्या
न्महाफले ॥ इति ब्रूयादिति वचो गतमग्नौ समीपगं ॥ कल्पनागौरवं चेत्स्यात्पृथक्तात्पर्यकल्पने ॥ कल्पनागौरवा
देवपदार्थानस्युरेव हि ॥ प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि ॥ तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे तात्पर्यमुभयत्र च । पृथगे
वचवाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् ॥ अवांतरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणं ॥ अंगीकृतत्वादपि तैः पदानां तु पृथ
क्पृथक् ॥ क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणं ॥ प्रत्यक्षादिविरोधेतु गौणार्थस्यापि संभवात् ॥ अतात्पर्यपदा
र्थेऽपि न कल्प्यमविरोधतः ॥ अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि ॥ मुख्यप्रसाददं विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवे
त् ॥ कर्तव्यातेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ॥ प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥ अनवस्थान्यथा हि स्या
दप्रामाण्यं तथान्यतः ॥ मिथ्याज्ञप्तिप्रलंभादेस्तेन वेदविरोधियत् ॥ नमानमपि वेदानामंगीकार्या हि नित्यता ॥
न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् ॥ अविप्रलंभस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च ॥ कल्प्यागौ

व्याख्या-
१।३

॥ ३६३ ॥

रवदोषेणपुंवाक्यंज्ञापकंनतत् ॥ प्रत्यक्षःकस्यचिद्धर्मोवस्तुत्वादितिचोदिते ॥ नबुद्धोधर्मदर्शीस्यात्पुंस्वादि
त्यनुमाहतिः ॥ अधर्मवादिनोवाक्यमप्रयोजनमेवहि ॥ धर्माभावोपिनोतेनप्रत्यक्षावगतोभवेत् ॥ अतःसं
शयसंपत्तौवाक्यंप्रत्यक्षवत्प्रमा॥ शक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थेशब्दानामनुभूयते ॥ अतोन्विताभिधायित्वंगौरवंक
ल्पनेन्यथा ॥ नचाशक्त्याभिधायित्वंप्रवृत्तिश्चद्विधान्यथा ॥ एतत्सर्वतर्कशास्त्रेब्रह्मतर्कहिविस्तरात् ॥ उक्तंवि
द्यापृथक्त्वात्तुसंक्षेपेणात्रसूचितं॥प्रमाणन्यायसच्छिक्षाक्रियतेतर्कशास्त्रतः॥ मानन्यायैस्तुतत्सिद्धैर्मीमांसामे
यशोधनं॥ब्रह्मतर्कचभगवान्सएवकृतवान्प्रभुः॥ पंचाशत्कोटिविस्तारान्नारायणतनौकृतात् ॥ उद्धृत्यपंचसा
हसंकृतवान्वादरायणः ॥ अतस्तदर्थसंक्षेपादतद्व्यभ्यसूचयत् ॥ यतोनुभवतःसर्वसिद्धमेतदतोपिच ॥ देवै
श्चदुर्गमार्थेषुव्यापृतोनातिविस्तृतिं ॥ चकारैताह्यवज्ञेयायुक्तयःप्रतिपक्षगाः॥ प्रत्यक्षेक्षाक्षमःपक्षंकमेवात्राभि
वीक्षते ॥ तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेभ्युपेक्षितः ॥ स्वयंभगवताविष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितं॥सविष्णुराहही
त्यंतेदेवशास्त्रस्यतेनहि ॥ आद्यंतंदेवशास्त्रस्यस्वयंभगवताकृतं ॥ मध्यंतदाज्ञयाशेषपैलाभ्यांकृतमंजसा ॥
अतस्तत्रैवविष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूचयत् ॥ दोषारच्छिद्रशब्दानांपर्यायत्वंयतस्ततः॥गुणानाराइतिज्ञेयास्तद्वा

अनु
॥ ४ ॥

नारायणः स्मृतः ॥ ब्रह्मशब्दोपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययं ॥ अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥ सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया श्रुतौ ॥ अंभस्य पारइत्युक्तो नारायणपदोदितः ॥ आपो नारा इति ह्याह स एवाप्स्वंतरीरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या स्वयं श्रिया ॥ योनित्वेनात्मनो विष्णोस्तिष्ठंतीत्युदितस्य च ॥ यस्मिन् देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं स्थानमेव च ॥ नामचाक्षरमित्येव ऋचइत्युदितं तु यत् ॥ यतः प्रसूतेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चाब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ ॥ अंतः समुद्रं विश्वं प्रसूतेः कारणं तु यत् ॥ सूक्तोपनिषदाद्युक्तं जन्माद्यस्येतिलक्ष्यते । सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः ॥ बंधमोक्षावपि ह्यासु श्रुतिषूक्ता हरेः सदा ॥ यं नामानि विशंत्य द्वायो देवानामिति ह्यपि ॥ श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥ अतो न मुख्यतो नाम तदन्यस्य हि कस्यचित् ॥ गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोर्थः श्रुतेर्भवेत् ॥ प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे ॥ सर्वेषामपि वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥ तद्विरोधेन मानत्वं फलं मुक्तिर्हि वाक्यतः ॥ न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥ दर्शनांतरमूलत्वान्मोहार्थं चाज्ञया हरेः ॥ न सर्वनामतान्येषां श्रुतावुक्ता हि कुत्रचित् ॥ अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ ॥ अज्ञानं पारतंत्र्यं च प्रलयेऽभाव एव च ॥ अशक्तिश्चोदितान्येषां सर्वेषाम

व्याख्या
१ । १

॥ १६४ ॥

पिचश्रुतौ ॥ जन्माद्यस्येतितेनैतद्विष्णोरेवस्वलक्षणं ॥ अस्योद्भवादिहेतुत्वंसाक्षादेवस्वलक्षणं ॥ कृष्णध्यान
च्छलेनैवस्वयंभागवतेब्रवीत् ॥ अतोजीवैक्यमपिसनिराचक्रेजगद्गुरुः ॥ नहिजन्मादिहेतुत्वंजीवस्यजगतोभ
वेत् ॥ हिताक्रियादिदोषंचवक्ष्यत्येवस्वयंप्रभुः ॥ निर्गुणत्वंचतेनैवनिषिद्धंप्रभुणास्वयं ॥ भेदेनैवतुमुख्यार्थसंभ
वेलक्षणाकुतः ॥ कथंनित्यगुणस्यास्यस्यादैक्यंगुणहानतः ॥ सदैवगुणवत्त्वेस्यभिन्नस्यान्निर्गुणंसदा ॥ नचमि
थ्यागुणत्वंस्यादनिर्वाच्यस्यदूषणात् ॥ निर्गुणत्वंतदाचस्यादासुरत्वंनचान्यथा ॥ लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदोवा
यदिवोभयं ॥ इतिपृष्टेतदैक्यस्यगतिरेवनविद्यते ॥ ऐक्याभेदेनशास्त्रेणज्ञेयंतत्स्वप्रकाशतः ॥ भेदेमिथ्यात्वतो
भेदसत्यत्वंस्याद्वलादपि ॥ भेदाभेदौयदितदास्यादेवह्यनवस्थितिः ॥ स्वनिर्वाहकताचेत्स्याद्वाह्यंवाहकमित्य
पि ॥ पर्यायोभेदवान्वास्यादनवस्थोभयत्रच ॥ सत्यज्ञानादिकेप्येवंनव्यावृत्त्याप्रयोजनं ॥ व्यावृत्तस्याविशेषत्वे
तदखंडंचखंडितं ॥ निर्विशेषत्वमेतेनमूकोहमितिबद्धवेत् ॥ अभिन्नेपिविशेषोयंबलादापततिह्यतः ॥ विशेष
तद्वतोश्चैवस्वनिर्वाहकताभवेत् ॥ भेदहीनेत्वपर्यायशब्दांतरनियामकः ॥ विशेषोनामकथितःसोस्तिवस्तुष्वशे
षतः ॥ विशेषास्तेष्यनंताश्चपरस्परविशेषिणः ॥ स्वनिर्वाहकतायुक्ताःसंतिवस्तुष्वशेषतः ॥ अतोऽनंतगुणं

अनु
॥ ५ ॥

ब्रह्मनिर्भेदमपि भण्यते ॥ एवं धर्मानिति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ॥ २ ॥ ॥ ॐ शास्त्रयो नित्वात् ॐ ॥ ॥ शैवा
द्यागमसंप्राप्तदृष्टेन फलेन तु ॥ तद्वाक्योपमयान्यच्च प्रमाणत्वेन मीयते ॥ ईशवाक्यत्वत इति चेत्तद्व्यभिचा
रिणा ॥ अप्रामाण्यानुमाचस्यान्नपृथक्कानुमेश्वरे ॥ पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ शास्त्रयो नित्वमे
तेन कारणस्य बलाद्भवेत् ॥ नावेदविन्नतर्केण मतिरित्यादिवाक्यतः ॥ तर्को ज्ञापयितुं शक्नोति शितारं कथंचन ॥
वनकृत्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः ॥ किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखं ॥ वृक्षकृन्नाखिलं वृक्षं वेत्ति
पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत् ॥ इत्याद्यनुमया स्पर्धिना अनुमानं परेशितुः ॥ शक्तं विज्ञापने चातिप्रसंगोऽनुमये दृशा ॥ वस्तु
त्वाच्चुरगः शृङ्गी पुष्पवत्स्वं सुतैर्युता ॥ चित्रिणी चरसः पथोरसत्वात् सोत्तरो भवेत् ॥ उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नान्या
स्यादनुमाततः ॥ ३ ॥ ॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ॥ त एवान्वयनामानस्तैः सम्यक्प्रविचारिते ॥ मुख्या
र्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥ ४ ॥ ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दं ॐ ॥ ॥ ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव न चा
न्यथा ॥ लक्ष्यत्वं कापि दृष्टं हि किंतु दित्यनवस्थितिः ॥ माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा ॥ वाक्यार्थो
पि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो भवेत् ॥ नावाच्यं तेन किञ्चित्स्याद्यत इत्यादिकैर्वदन् ॥ अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मू

व्याख्या-
१।१

॥ १६५ ॥

कोहमिति वत्सुधीः ॥ येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देन सो वदत् ॥ एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ स
तां ॥ महती जायते लजा यत्र तत्राखिलारवाः ॥ अमुख्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनां ॥ कथं न जायते
लजा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥ ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ॥ आत्म
ब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात् पूर्णाभिधायिनः ॥ जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा तदा ॥ बंध्यापुत्रोपमं मायाशव
लं वाच्यमित्यपि ॥ कल्पयित्वा विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः ॥ आत्मशब्दो दितस्यैव ज्ञानं मुक्तावसाधनं ॥ आ
ह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्या श्रुतकल्पना ॥ स्यात्सर्वत्र च यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते ॥ नियमेनोभयं स्याद्विषय
स्य स्वपरयोर्मते ॥ अलंकृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणैः ॥ अंधंतमो नित्यदुःखंतस्य स्याद्वसनद्वयं ॥ अनंदानाम
ते लोका अंधेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंतियेऽविद्वांसोऽबुधो जनाः ॥ असुर्यानामते लोका अंधेन त
मसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंतिये केचात्महनो जनाः ॥ इत्यादि श्रुतयो मानं शतशोत्रसमंततः ॥ ॥ ॐ
हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ॥ हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः ॥ तमेवैकं जानथान्यावाचो मुंचथ चेति
ह ॥ उक्त आत्मा कथं गौणो हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः ॥ परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः ॥ ॥ ॐ स्वाप्यया

अनु
॥ ६ ॥

तॐ ॥ ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यते ॥ इतिस्वस्यैवपूर्णस्यपूर्णेष्ययउदाहृतः ॥ कथंमायाव्यवच्छिन्नः
पूर्णोमुख्यतयाभवेत् ॥ ॥ ॐश्रुतत्वाच्चॐ ॥ ॥ पदंचनिर्गुणइतिकथंगौणंवदिष्यति ॥ गुणाभावोपलक्ष्यंचेत्य
दंतदपिवाचकं ॥ अतो नवस्थितिमुखसर्वदोषमहास्पदं ॥ कथमेतन्मतंसद्भिराद्रियेतविचक्षणैः ॥ नचसांख्य
निराकृत्यैसूत्राण्येतान्यचीकृपत् ॥ भगवान्नह्यशब्दत्वंप्रधानेङ्गीकरोत्यसौ ॥ समन्वयेप्रतिज्ञातेशब्दगोचरतै
वहि ॥ प्रथमप्रतिपाद्यास्यात्तदभावेकुतोऽन्वयः ॥ कथंचलक्षणावादीब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयं ॥ योसौशब्दस्यमुख्या
र्थस्तत्रैवस्यात्समन्वयः ॥ जन्मादिकारणेसाक्षादाहदेवःसमन्वयं ॥ उक्तंतदेवजिज्ञास्यंकावकाशोत्रनिर्गुणे ॥
कथंचासंभवस्तस्यमुख्यार्थस्यनिराकृतौ ॥ मानेनकेनविज्ञेयमवाच्याज्ञेयनिर्गुणं ॥ अमेयंचेन्नशास्त्रस्यतत्रवृ
त्तिःकथंचन ॥ तस्माच्छास्त्रेणजिज्ञास्यमस्मदीयंगुणार्णवं ॥ वासुदेवाख्यमद्वंद्वंपरंब्रह्माखिलोत्तमं ॥ विज्ञेयवा
च्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥ निर्गतंमनसोवाचोयदितत्स्यादगोचरं ॥ अस्तुतन्मावदेद्वादीनचास्मच्छास्त्रगं
तुतत् ॥ अवाच्यंवाच्यमित्युक्त्वाकिमित्युन्मत्तवन्मृषा ॥ अस्मच्छास्त्रस्यचौर्याययततेस्वोक्तिदूषकः ॥ जन्मा
दिकारणंयत्तत्साक्षान्नारायणाभिधं ॥ वदंतिश्रुतयोब्रह्मशास्त्रंचैतत्तदर्थतः ॥ प्रवृत्तमस्त्ववाच्यंतेनैवंब्रूयाःकथं

व्याख्या
१।१

॥ १६६ ॥

चन ॥ सर्वशब्दैरवाच्यंतदुक्त्वातद्विषयंपुनः ॥ शास्त्रंवदंतमुन्मत्तंकथंलोकोनवारयेत् ॥ मावदोमाविजानी
हित्यजास्मच्छास्त्रचोरतां ॥ वयंत्वांश्रुतियुक्तिभ्यांवध्वास्मच्छास्त्रमंजसा ॥ विचारयामःश्रुतिभिर्युक्तिभिश्चै
वसादरं ॥ अद्भुतत्वादवाच्यंतदतक्यज्ञियमेवच ॥ अनंतगुणपूर्णत्वादित्यूदेपैंगिनांश्रुतिः ॥ अवाच्यमिति
लोकोपिवक्त्याश्चर्यतमंभुवि ॥ ५ ॥ ॥ ॐआनंदमयोभ्यासात्ॐ ॥ ॥ एवंशास्त्रावगम्यत्वेविभागेनसमन्व
यं ॥ आनंदमयइत्यादिनाध्यायेनवदत्यजः ॥ तत्रान्यत्रप्रसिद्धानांविष्णावेवसमन्वयं ॥ शब्दानांप्रथमेपादे
गुणिसामान्यवाचिनां ॥ गुणवाचिनांचप्रथममाहदेवःसमन्वयं ॥ समुद्रशायिनंसर्वप्रसूतिप्रभवंश्रुतिः ॥ तदे
वब्रह्मपरममितिसावधृतिर्जगौ ॥ यतोतोब्रह्मशब्दस्यतत्रैवनियतत्वतः ॥ येन्नंब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्ति
रीयके ॥ अन्यासुचैतद्रूपासुशाखास्वपिसहस्रशः ॥ आनंदमयइत्याद्यैःशब्दैर्वाच्योहरिःस्वयं ॥ उपलक्षणत्वं
शब्दानामानंदमयपूर्विणां ॥ सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेनसर्वशाखाविनिर्णये ॥ पुनश्चप्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणं
तरं ॥ सर्वेवेदाआमनंतियत्पदंत्वितिहिश्रुतिः ॥ आनंदमयरूपेतुब्रह्मणःपुच्छतोक्तितः ॥ समस्ताब्रह्मताप्रा
प्तेरानंदमयनामहि ॥ ब्रह्मशब्दस्यचाभ्यासात्पंचरूपादिषुस्फुटं ॥ ब्रह्मतावयवेपिस्यात्तथावयविनिस्वतः ॥

अनु
॥ ७ ॥

यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मता खिला ॥ दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पु
रुषं कृष्णपिंगलं ॥ विष्णवाख्यमुक्तमन्यत्र ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति ॥ विरूपाक्षारख्यमपरं ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितं ॥ समा
नाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितं ॥ कृष्णपिंगलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यति ॥ ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ
पुरः ॥ स्वरितब्रह्मशब्दांतं बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥ स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वयद्बहुव्रीहितामगात् ॥ तस्मादस्येंद्र एवाभू
च्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥ पूर्वांतस्वरितेपुंसोर्बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥ महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये ॥ ऋतं
सत्यं परं ब्रह्मेत्याद्युद्देश्यद्वितीयका ॥ विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमारुद्रगोचरा ॥ तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रतिरुद्रो ब्र
ह्मे स्थितः ॥ ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म प्रतिविष्णुं सदा शिवः ॥ ऊर्ध्वरेताध्या
यति ह शं करो नीललोहितः ॥ इत्यर्थमेतमेवाह नीलग्रीवश्रुतिः परा ॥ आथर्वणी परं ब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ ॥
तदेव तमिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः ॥ अवधारयंती तस्यैव हृतत्वादिकमंजसा ॥ एको नारायण आसीन्न ब्र
ह्मान च शंकरः ॥ वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मान च शंकरः ॥ नेंद्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः ॥ इत्यादिवाक्य
तो विष्णो रूपात्तिरवतारगा ॥ मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्प्रस्तावः परमित्यपि ॥ मुख्यब्रह्म ग्रहेयुक्तेना मुख्यं युज्य

व्याख्या-

३।३

॥ १६७ ॥

तेकचित् ॥ असंभवेहिमुख्यस्यगौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ॥ ॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ ॥ ॐ प्राचुर्यार्थाश्चमयटः सर्वेऽत्रप्रतिपादिताः ॥ भोग्यत्वमत्रचाद्यत्वमुपजीव्यतयाहरेः ॥ महाभोक्तामहाभोग्यइत्यर्थो
न्नमयेभवेत् ॥ महाप्राणोमहाबोधोमहाविज्ञानवानपि ॥ विशेषसामान्यतयाविज्ञानंमनइत्यपि ॥ एकस्यज्ञा
नरूपस्यहरेरुक्तिर्विभागतः ॥ अभेदेपिविशेषेणैवान्यइत्युदितोहरिः ॥ भेदशब्दाविशेषंतुहरावन्यत्रभिन्नतां ॥
ब्रूयुर्हरेर्जीवजडैरपिभेदंहिमुख्यतः ॥ ब्रह्मतर्कवचोप्येवमतएकःसंपंचधा ॥ उक्तोन्नमयइत्यादिभृगोश्चैतद्वदिष्य
ति ॥ प्राप्यत्वेनमयट्प्रोक्तेर्नतत्राप्यन्यदुच्यते ॥ प्रचुरान्नादिरेवातोह्यन्नमन्नमयेत्यपि ॥ उच्यतेह्यविशेषेणना
न्यत्किंचिदिहोच्यते ॥ ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ॥ महानंदत्वएवास्यहेतुःकोन्यादितिस्फुटं ॥ उक्तःश्रु
त्यंतरेयस्मात्सुखंलब्ध्वाकरोत्ययं ॥ करोतिनासुखीभूमासुखंनाल्पेसुखंभवेत् ॥ इत्युक्तंयत्प्रवृत्तिश्चनृत्तगानादि
कासुखात् ॥ दुःखाद्रोदादिकाचैवसर्वकर्तृत्वतोस्यच ॥ सर्वशक्तेर्नदुःखंस्यादतःकेवललीलया ॥ प्रवर्तकोन
चेदेषप्राण्यादन्याच्चकःपुमान् ॥ ॥ ॐ मांत्रवर्णिकमेवचगीयते ॐ ॥ ब्रह्मवित्परमाप्नोतीतियत्प्रथमसूचितं ॥
तदेवमंत्रवर्णेनसत्यंज्ञानमनंतवत् ॥ लक्षितंतत्रसत्यत्वंसृष्ट्वान्नप्राणयोरपि ॥ उक्तंज्ञानंतुमनसाविज्ञानेनाप्यु

अनु
॥ ८ ॥

दीरितं ॥ अनंतत्वंतथानंदमयवाचाप्युदाहृतं ॥ सद्भावंयापयेद्यस्मात्सत्यंतत्तेनकथ्यते ॥ इतिसृष्टिरिहप्रोक्ता
जगत्सद्भावापकं ॥ ब्रह्मेतिस्थापनायैवसत्त्वंजीवनमेवच ॥ विशीर्णताचसत्त्वंस्यात्सन्नमित्याहुरेवयत् ॥
अतोद्यताचृतान्नत्वंसत्यशब्दार्थएवहि ॥ प्राणंदेवाअनुप्राणंतिमनुष्याःपशवश्चये ॥ आयुःप्राणोहिभूताना
मितियद्गतिजीवने ॥ उक्तेसदितिधात्वर्थोगतिश्चातोहिसत्यता ॥ प्राणत्वमवबोधार्थोमनुधातुःप्रकीर्तितः ॥
नाल्पेसुखमितिप्रोक्त्यैवानंदमयतोक्तितः ॥ अनंतत्वंसुनिर्णीतंपूर्णानंदोहिनाल्पके ॥ अतोहिमंत्रवर्णोक्तवि
स्तृतिस्तुसमस्तया ॥ क्रियतेपरयायस्मात् ॥ ॥ ॐनेतरोनुपपत्तेःॐ ॥ ॥ इतरोत्रनकथ्यते ॥ पुरुषंवेत्ति
योमुच्येन्नान्यःपंथाहिविद्यते ॥ इतिश्रुतेरन्यवेदीकथंमुक्तिंप्रयास्यति ॥ पुरुषःपरआत्माजोब्रह्मनारायणःप्र
भुः ॥ माहानानंदउद्दिष्टुर्भगओमइतीर्यते ॥ स्वयंनारायणोदेवोनान्यस्यैतानिकस्यचित् ॥ तस्मादोमित्यु
दाहृत्ययज्ञदानादिकुर्वते ॥ सूक्तेनपौरुषेणैनंयजंत्यध्यात्मकोविदाः ॥ इतिपैंगिश्रुतिस्तेननान्यज्ञानाद्विमु
च्यते ॥ ब्रह्मशब्दोदितेतस्मिन्नात्मशब्दंप्रयुज्यच ॥ तस्मादाकाशसृष्टिंचप्रोवाचात्रचतुर्विधां ॥ भूतंभूताभि
मानीचतद्देहोतर्नियामकः ॥ हरिश्चाकाशशब्दोक्तोमुख्यतोहरिरेवच ॥ आसमंतात्काशतेयदाकाशोमुख्य

व्याख्या.
१।१

॥१६८॥

तोहरिः ॥ बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुरग्निरग्नयन् ॥ आपआपालनाच्चैवपृथिवीप्रथितोयतः ॥ उष्टानामाश्रय
 त्वेनसएवौषधिनामकः ॥ ओषधीषुस्थितोविष्णुःक्षुधितैराश्रितोभवेत् ॥ पुरिशेतेयतःसोथपुरुषश्चेतिगीयते ॥
 क्रियाप्रवर्तकत्वेनप्रादुर्भावोहरेर्जनिः ॥ आकाशादिषुनान्यास्तिह्यभिमानोभिमानिनः ॥ अभिमानिशरीर
 स्यसाक्षाद्भूतस्यचोद्भवः ॥ एवंदेहादिपर्यंतमागतंहरिमेवतु ॥ परामृशतितस्यैवपंचरूपत्ववित्तये ॥ त्यक्त्वाभूता
 दिकंसर्वसवाएषइतिश्रुतिः ॥ सइत्यात्मपदोद्दिष्टएषजीवशरीरगः ॥ सारान्नमयएवायंनलोकान्नमयःप्रभुः ॥
 इतितंरसशब्देनविशिनष्टिशरीरगं ॥ इदमित्येवनिर्देशोवस्त्रप्रावृत्तवद्विभोः ॥ शिरआदेर्भवेजीवशिरआदौव्य
 वस्थितेः ॥ तंविदित्वास्यमुक्तिःस्यान्नान्यज्ञानात्कथंचन ॥ ॥ ॐभेदव्यपदेशाच्चॐ ॥ ॥ आदित्येपुरुषेचायमि
 तिभेदोपदेशतः ॥ नास्याभेदोस्तिजीवेन ॥ ॥ ॐकामाच्चनानुमानापेक्षाॐ ॥ ॥ नानुमाकामचारिणी ॥ विमता
 निशरीराणिमद्भोगायतनानियत् ॥ शरीराणीत्यादिकातुतत्त्वज्ञानेह्यपेक्षते ॥ प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादक्षागमभयो
 जिज्ञता ॥ अनुमाकामवृत्ताहिकुत्रनावसरं व्रजेत् ॥ जडआत्मैववस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडंचित्तिः ॥ घनआकाशइत्या
 द्यावार्यतेकेनहेतुना ॥ नजीवभेदसूत्राणांशंक्यात्रपुनरुक्तता ॥ वाक्यांतरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्रपूर्णता ॥ ॥

अनु
॥ ९ ॥

ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ ॥ योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ॥ स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्य-
तिसाहसं ॥ उपसंक्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति ॥ अतिक्रमं वदंतं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥ अश्रुतस्यातिशब्दस्य
स्थानं दद्यात्कथं पुनः ॥ श्रुता श्रुतपरित्यागकल्पने विगतहियां ॥ मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च ॥ येन ब्रह्मे-
त्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥ उक्त्वा पंचस्वरूपाणां पुनस्तत्प्राप्तिवादिनी ॥ स्थानद्वयगतावेदवाणी तदप-
लापिनां ॥ तमसो न्यत्र संस्थानं कथमेव सहेतसा ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तो न प्राणपूर्वकं ॥ आह ब्रह्म कथं तन्न द्वा-
रं तदिति वादिनः ॥ उपसर्तिकं कथं विद्युरूपसन्नायहि त्रिशः ॥ वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ॥ सकृद्वेत्याग-
मा ब्रूयुः संप्रदायविदोऽपि च ॥ तद्यत्किंचित्कथं ब्रूयादुपसन्नायदिक्पतिः ॥ न वदेद्ब्रह्म च कथं मायावीनहि वारिरा-
द ॥ चष्टइत्येव तच्चक्षुःश्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वचनादेव वाग्ब्रह्म सृष्टिस्थित्यादिकारणं ॥ तच्च वाधूलशाखाया-
मष्टरूपमुदाहृतं ॥ विज्ञानानंदसहितं पृथक्सृष्ट्यादिलक्षणैः ॥ आवापोद्वापतः शाखायत आहुः परंपदं ॥ यतो
भूतानि जायंत इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयं ॥ लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितं ॥ दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्श-
नं ॥ इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितं ॥ अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ साक्षालक्षणतां प्राप्ता वि-

व्याख्या-
१।१

॥ १६९ ॥

तिलजातदुक्तिषु ॥ समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितो सकृत् ॥ भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्यास्वयं भवेत् ॥
एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात् ॥ तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते ॥ अतो नारायणो देवो निःशेषगु
णवाचकैः ॥ गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः ॥ अध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ॥ अन्नादिश
ब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः ॥ जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ॥ ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्त
तः ॥ अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन् मुख्यसमन्वयात् ॥ अन्यार्थेष्वल्पताहे
तोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ॥ तद्वाचकत्वं शब्दानां बहुलातिप्रयोगतः ॥ रूढमित्येव साध्यं स्याद्रूढिर्हि द्विविधाम
ता ॥ अविद्वद्विद्वदास्त्यैव मुख्या हि विदुषां तु सा ॥ विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यते ॥ तस्मान्मुख्यार्थ
ता विष्णोरिति कृत्वा हृदि प्रभुः ॥ समन्वयं साधयति ॥ ६ ॥ ॥ ॐ अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ ॥ देवानां तत्र
शक्ततां ॥ आशंक्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि स्वयं ॥ समुद्रांतस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मैर्विष्णुरुढतां ॥ साधयित्वा
भिदांतैश्च पुनरेव न्यवारयत् ॥ ७ ॥ ॥ ॐ आकाशस्तल्लिंगात् ॐ ॥ ॥ चेष्टा हि चेतनानां यासां भवेत्तत्प्रसादतः ॥
अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः ॥ इति शंका निवृत्त्यर्थं आकाश इति नाम च ॥ परतोऽपि वरीयस्वपूर्वाल्लिंगा

अनु
॥ १० ॥

द्धरेर्भवेत् ॥ नभोददातिश्वसतांमार्गयन्नियमाददः ॥ इत्यादिवाक्यैः ॥ ८ ॥ ॥ ॐ अतएवप्राणः ॐ ॥ ॥ अ
ध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः ॥ प्राणादिहेतुतादृष्टेरतिदेशोहितादृशः ॥ लिंगंवलवदेवस्यात्प्रेरकोस्यापियद्धरिः
॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ॐ छंदोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनिगदात्तथाहिदर्शनं ॐ ॥ ॥ नित्यत्वादेवशब्दस्य
तत्स्वभावः कथं हरेः ॥ कथंप्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥ इतिचेत्तद्धरेरेवबाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयोः ॥ तादृ
शत्वाच्चतच्छक्तेः ॥ ११ ॥ ॥ ॐ प्राणस्तथानुगमात् ॐ ॥ ॥ बाहुल्येश्रुतिलिंगयोः ॥ अन्यस्यमुख्यवाच्यत्व
मितितन्नात्रगस्यहि ॥ विष्णावेवतुलिंगानिप्राणस्थानितुसर्वशः ॥ प्राणसंवादपूर्वाणिमुख्यतो जीवगानिच ॥
अभ्यार्चच्छतवर्षाणिप्राणवंशत्वमित्यपि ॥ तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तन्यायैः समंततः ॥ एकोनारायणो देवो भण्य
तेनात्रसंशयः ॥ वासुदेवादिरूपेणचतुर्मूर्तिश्चसर्वशः ॥ अथवापंचमूर्तिः सप्रोक्तोधिकरणंप्रति ॥ प्रतिसूत्रंप्रतिप
दंप्रत्यक्षरमथापिवा ॥ तैस्तैर्युक्तिश्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यतायथा ॥ बृहत्तंत्रप्रमाणेनबह्वर्थमपिसंग्रहात् ॥ उच्यते
नरबुद्धीनामपिकिंचिद्बह्वर्थतः ॥ ग्रंथोयमपिबह्वर्थोभाष्यंचात्यर्थविस्तरं ॥ बहुज्ञाएवजानंतिविशेषेणार्थमेत
योः ॥ तस्मान्महागुणोविष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तितः ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्री

व्याख्या.
१ । १

॥ १७० ॥

मद्रहसूत्रानुव्याख्यानेप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥१॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॐ ॥ लिंगात्मकानांशब्दानांवृत्तिर्नारायणेपरे॥ चिंत्यते॥ ॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ ॥ सर्वग
त्वंतुप्रथमंप्रविचार्यते॥ तत्रतत्रस्थितोविष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः॥ दूरतोप्यतिशक्तःसलीलयाकेवलंप्रभुः॥
इतिज्ञापयितुं॥ ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ॥ कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतोभिदा॥ अभेदोपिविशेषेस्याद्वलीसोप्यन
पोदितः॥ एतद्भावाभिधंलिंगंक्रियालिंगेततःपरं॥ अंतर्गम्यंतरश्चेतिक्रियाभावाख्यमुच्यते॥ अदृश्यत्वा
द्यभावाख्यंश्रुतिलिंगाधिकापरा॥ १॥ ॥ ॐ अत्ताचराचरग्रहणात् ॐ ॥ ॥ अनित्यत्वाक्रियाणांतुकथमे
वस्वरूपता॥ इतिचेत्सविशेषोपिक्रियाशक्त्यात्मनास्थिरः॥ शक्तिताव्यक्तिताचेतिविशेषोपिविशेषवान्॥
अभिन्नोपिक्रियादिश्चस्वभावइतिहिश्रुतिः॥ ज्ञानंनित्यंक्रियानित्यावलंशक्तिःपरात्मनः॥ नित्यानंदोऽव्ययः
पूर्णोभगवान्विष्णुरच्युतः॥ इतिपैंगिश्रुतिश्चाहशक्तिसद्भावएवतु॥ क्रियादिनित्यताज्ञेयातदन्यत्रत्वनित्य
ता॥ इतिसत्तत्त्ववचनं॥ २॥ ॥ ॐ गुहांप्रविष्टावात्मानोहितदर्शनात् ॐ ॥ ॥ द्वित्वंचैकस्ययुज्यते॥ ॥
ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ ॥ यःसेतुरितिचैकत्ववचनेनविशेषणात्॥ ३॥ ॥ ॐ अंतरउपपत्तेः ॐ ॥ ॥ अंतःस्थि

अनु
॥ ११ ॥

त्वारमणकृदंतरःसउदाहृतः ॥ रमणंचात्मशब्देनादेयंमातीतिचोच्यते ॥ ॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेवच ॐ
॥ ॥ विशिष्टसुखवत्त्वाच्चब्रह्मत्वंचविशिष्टता ॥ ॥ ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरः ॐ ॥ ॥ अन्योन्यनियतिश्चे
शनियमेनान्यथाभवेत् ॥ चेतनानांविशेषोयःस्वभावोपीश्वरार्पितः ॥ अन्योन्यनियमेतस्मादनवस्थित्यसंभ
वौ ॥ ईश्वरश्चेन्नियंतास्यात्सएवप्रथमागतः ॥ किमित्यपोद्यतेकस्माद्दृथाऽवस्थितिकल्पनादोषवत्येवतस्मात्सा
नैवकार्याकथंचन ॥ ४ ॥ ॥ ॐ अंतर्याम्यधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ ॥ रमणं नातियत्नस्यविक्षेपादेव
युज्यते ॥ इतिचेत्सर्वनियमोयस्यकस्मान्नशक्यते ॥ स्वात्मनाऽनियतंवस्तुप्रतीपं ह्यात्मनोभवेत् ॥ स्वाधीनसत्ता
शक्त्यादिकथमात्मप्रतीपकं ॥ ५ ॥ ॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः ॐ ॥ ॥ गुणक्रियादयोभावायदिवा
स्युरभेदिनः ॥ अभेदोभावधर्माणांब्रह्मणायुज्यतेकथं ॥ नाभावोभावइतिचविशेषःप्रायशोभवेत् ॥ अतद्भावो
न्यताचेतिनविशेषोस्तिकश्चन ॥ दोषाभावोगुणइतिप्रसिद्धोलौकिकेष्वपि ॥ अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह
स्वयंप्रभुः ॥ भावाभावविरोधोपिनतुसर्वत्रविद्यते ॥ तदभावोहितद्भावविरोधीनततोपरः ॥ पृथक्त्वाभावतद्रूपा
न्भेदांस्त्रीन्कल्पयंतिचेत् ॥ कल्पनागौरवाद्यास्तुदोषास्तत्रविरोधिनिः ॥ पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तुपर्यायेणैवलौकि

व्याख्या-
१।२

॥ १७१ ॥

कैः॥व्यवहियंतेसततंवैदिकैरपिसर्वशः॥ दृष्टहानिरदृष्टस्यकल्पनेत्येवदूषणं॥ यदातदधिकोदोषोविद्यतेको
नुवादिनां॥ भावाभावस्वरूपास्तुविशेषाएववस्तुनः॥ अभिन्नाएवसंग्राह्याव्यवहारप्रसिद्धये॥ यथैकस्समवा
योपिभेदाभेदौचवस्तुनि॥ अंगीकार्याविशेषेणस्थानेषुव्यवहर्तृभिः॥ अखंडवादिनोपिस्याद्विशेषोनिच्छतो
प्यसौ॥व्यावृत्तेनिर्विशेषेतुकिंव्यावर्त्यबहुत्वतः॥ ६॥ ॥ ॐवैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्ॐ॥ ॥ बहुलिं
गसमायुक्तैर्बहुभीरूढनामभिः॥ प्रसिद्धैरन्यगत्वेनवाच्यस्साक्षाज्जनार्दनः॥वैश्वानरादयःशब्दाअपितद्वाचि
नस्ततः॥ ॥ ॐशब्दादिभ्योतःप्रतिष्ठानान्नेतिचेन्नतथादृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषविधमपिचैनमधीयतेॐ॥
तानिलिंगानितेशब्दाअपितद्वाहिसर्वशः॥ बहुलाप्यज्ञरूढिस्तत्प्राज्ञरूढिनबाधते॥ ७॥इतिश्रीमदानंदती
र्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्रहस्यसूत्रानुव्याख्यानेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ १॥ २॥
॥ ॐ॥ तत्रान्यत्रप्रसिद्धानालिंगनाम्नांपुनर्हरिः॥ विशेषान्मुख्यतोवृत्तिंस्वस्मिन्नेवात्रवक्त्यजः॥ ॥ ॐना
नुमानमतच्छब्दात्ॐ॥ ॥ विष्णावेवात्मशब्दस्यरूढत्वान्नशिवादिकान्॥ श्रुतिर्वक्ति॥ १॥ ॥ ॐभूमासंप्र
सादादध्युपदेशात्ॐ॥ ॥ अखिलेशत्वाद्भूमाविष्णुःसुखाधिकः॥ २॥ ॥ ॐअन्यभावव्यावृत्तेश्चॐ॥ ॥

अनु
॥ १२ ॥

अतोविरुद्धवद्भातमपिव्याख्यायतत्त्वतः ॥ योजनीयंहरौवाक्यंविरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ॥ ब्रह्मैवतानिलिंगानितदन्य
त्रत्वसंत्यपि ॥ अविरोधेनगोविंदेसंत्यस्थूलादिकानिच ॥ अन्यवस्तुस्वभावानांस्थौल्यादीनामपाकृतिं ॥ ना
रायणेश्रुतिर्वक्तिनतुतस्यास्वभावतां ॥ सर्वधर्मासर्वनामासर्वकर्मागुणाःश्रुताः ॥ दोषाःश्रुताश्चनेत्याद्याप्रमा
णंश्रुतिरत्रच ॥ ३ ॥ लिंगंसाधारणंशब्दौस्थानंलिंगमनुग्रहः ॥ पुनश्शब्दालिंगशब्दौविचार्याद्विस्थिताइह ॥
बाहुल्यंलिंगशब्दानामनुक्तिश्चविरुद्धता ॥ अदृष्टिरन्वयाभावोविपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ लिंगावकाशराहित्यभ्रम
स्तादृग्द्वयंतथा ॥ बहुतादृक्त्वमुक्तस्यविरोधोर्थात्तथागतिः ॥ समस्तमेतदित्यत्रपूर्वपक्षेषुयुक्तयः ॥ ताएवबलव
त्यस्तुगत्यंतरविवर्जिताः ॥ सिद्धांतयुक्तयोज्ञेयादृश्यंतेताश्चसर्वशः ॥ मुक्तोपसृप्यताप्राणादाधिक्यंसर्वतस्तथा
॥ वैलक्षण्यंस्वभावस्यप्रेक्षापूर्वक्रियातथा ॥ अरस्यण्यस्यचेशत्वंसूर्याद्यनुकृतिस्तथा ॥ वामनाख्यासर्वकंपस्त
च्छब्दानन्यसिद्धता ॥ अनामरूपताभेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥ सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्तावेदेशेनप्रदर्शिताः ॥ अ
धिकारश्चतद्धानिःप्रसंगादेवचिंतितौ ॥ ४ ॥ ॥ ॐभावंतुवादरायणोस्तिहिॐ ॥ ॥ तत्फलायविधिःसिद्धेचो
पासायानिराकृतः ॥ यतो जैमिनिनान्यार्थमसिद्धेर्थेविधिस्तथा ॥ विद्याधिराजस्यमतमविरोधस्तयोस्ततः ॥ मो

व्याख्या.
१।३

॥ १७२ ॥

क्षेफलविशेषोस्तिनचसर्वप्रकाशते॥सर्वदातेनदेवानामपियुक्ताहुपासना॥ नित्यंवृद्धिक्षयापेतंविष्णोःपूर्णतु
वेदनं ॥ स्पष्टातिस्पष्टविशदंब्रह्मणोशेषवस्तुगं ॥ अन्येषांक्रमशोज्ञानंमितवस्तुगतंसदा ॥ इत्यादयोविशेषास्तु
सदाविद्यापतेर्हृदि ॥ जैमिन्याद्यास्तुसामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथावदन् ॥ विद्येशमतमेतस्मान्नैवसद्भिर्विरुद्ध्यते॥८॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः॥१३॥
॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ॥ दुःखिवद्धावराद्यास्तुतदधीनत्वहेतुतः ॥ शब्दाब्रह्मणिवर्ततेराज्ञियद्वत्परा
जयः॥ स्वातंत्र्यंतद्गतत्वंचशब्दवृत्तेर्हिकारणं ॥ स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यात्कुतोराज्ञिजयोन्यथा ॥ नहिभृत्यस्यवि
जयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते ॥ यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेपिस्वातंत्र्याभासमात्रतः ॥ भृत्यबंधादिकंराज्ञिराज्ञोबंधादियो
ग्यतः ॥ कारणंसंशयस्यस्यादिति नैवप्रयुज्यते ॥ अमंगलत्वाच्छब्दानांराज्ञोयोगादमंगले ॥ अप्रियत्वात्तुश
ब्दस्यस्यात्प्रयोगनिवर्तनं ॥ गुणास्तुतादृशायत्रप्रयुज्यंतेखिलापि ॥ पूज्येष्वेवविशेषेणस्वातंत्र्यंमुख्यकार
णं ॥ अतोदोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसंभवात् ॥ दोषाणांविष्णुगत्वस्यप्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ॥ स्वातंत्र्यार्थम
भिप्रेत्यदोषशब्दाश्चविष्णवि ॥ वासुदेवश्रुतिश्चाहनैवविष्णावमंगलं॥ मंगलामंगलेन्यत्रततोनामंगलंवदेत्॥

अनु
॥ १३ ॥

स्वातंत्र्यापेक्षयाविष्णौदोषोनामंगलोक्तिः॥ बहुभुक्त्वंयथादोषो नृपुनैवहरौकचित् ॥ एवंदुःख्यादिशब्दा
श्चस्वातंत्र्यापेक्षयोदिताः॥ नैवदोषाहरौतद्बुद्धोक्तादोषकारिणः॥ तस्मात्तेदोपशब्दाश्चतत्रैवगुणवाचकाः
॥१॥ ॥ ॐज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयतएकेॐ ॥ ॥ जातमोतंहरौयस्माज्ज्योतिःपःप्राणरूपतः ॥ आय
जेतश्चायजेतोवसंतिश्चवसंस्ततः ॥ विगतच्छादनत्वात्तुगच्छभूतक्षयंकरः॥ भुंक्ष्वेत्युक्तोहरिर्हुंचहुतमस्मिन्
जगद्यतः ॥ स्फुटत्वात्फडितिप्रोक्तःकवरक्षणइत्यतः ॥ कवचंवर्ततेयस्मात्पङ्कणत्वेनसर्वदा ॥ वषट्त्वत्तद्वत्
तस्तेपांवौपडित्येवकथ्यते ॥ स्वीयंस्वीकुरुतेयस्मात्स्वाहेत्युक्तोजनार्दनः ॥ नमंत्यस्मिन्गुणायस्मान्नमइत्ये
वकथ्यते ॥ इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेकोजनार्दनः ॥ उच्यतेमुख्यतोयस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः ॥ तस्मादनं
तगुणताश्रुतितात्पर्यतोस्यहि ॥ विज्ञानार्थत्वतःसर्वशब्दानांनास्तिदूषणं ॥ अंगीकृतेपिनैवास्तिदोषोवाक्य
समन्वये ॥ तदर्थत्वेनकर्मादेःसंभवादल्पबुद्धये ॥ कश्छंदसांयोगमितिश्रुतेर्योगार्थतत्त्ववित् ॥ ब्रह्मैकोनैव
चान्योस्तिकइत्यस्योभयार्थतः ॥ तस्यापिपूर्वसिद्धस्यज्ञानमेवेतिनिश्चयात् ॥ नित्ययोगोपिशब्दानामर्थेनैव
निषिध्यते ॥२॥ ॥ ॐप्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्ॐ ॥ ॥ एतेनसर्वेव्याख्याताव्याख्याताःॐ॥ स्त्री

व्याख्या-
१।४

॥१७३॥

शब्दाश्च निषेधार्थाः सर्वेऽपि ब्रह्मवाचकाः ॥६॥७॥ विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनां ॥ पृथक्कसमन्वया
र्थानि स्थानान्येतानि सर्वशः ॥ सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता ॥ परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्व
तोः ॥ स्त्रीलिंगत्वं निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥ दोषात्यस्पृष्टिनि यमः शब्दार्थानेकता तथा ॥ बहुरूपत्वमीशस्य
त्वक्त्यव्यक्तिविशेषिता ॥ उत्पादनं स्वदेहाच्च दुर्जनाव्यक्तता तथा ॥ इत्यादियुक्तयः साक्षात्सिद्धांतस्थापिका इ
ह ॥४॥ ॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ ॥ अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमंजसा ॥ इति यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादि
मतं वदन् ॥ विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः ॥ स्वशिष्याणां प्रसिद्ध्यर्थं मतमात्मीयमंशतः ॥ विज्ञातं तैर्ज
गादात्र तारतम्यं नृणां वदन् ॥५॥ ॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥ ॥ तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरंगी
कृतायतः ॥ प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्या विरोधतः ॥ उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ॥ तथाप्येतद्वि
रोधेतु तद्वाचित्वमपोद्यते ॥ अविरोधेतु बह्वर्था एतन्मूलतया मताः ॥ इतो हि रूढतान्येषामुपजीव्यत्वमत्र हि ॥
तत्सिद्धिस्तदपेक्षा च सापेक्षा च हरीच्छया ॥ तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ॥ उपलक्षणा च गौणी च
तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः ॥ प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं परममुख्यता ॥ तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि तत्परता किमु ॥ उभयं दृ

अनु
॥ १४ ॥

श्यतेविष्णौशब्दानामपिसर्वशः॥ प्रयोगमात्रवाहुल्यंरूढिरित्यभिधीयते ॥ प्रयोगयुक्तसादृश्यसंबंधोवाप्यमु
ख्यतः॥ वृत्तिहेतुरितिज्ञेयःपूर्वायोगेपरग्रहः॥ एतमेवतथासंतंशतर्चीत्यादिनामभिः ॥ आचक्षतइतिह्यत्रसंत
मित्यवधारणात् ॥ योगस्यरूढेःप्राबल्यंविद्वद्भूटिंचतत्रगां ॥ बहुशोदर्शयत्यंजस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकं ॥ अइ
तिब्रह्मकथितंतद्व्याख्यानात्मतातथा॥ शब्दानामपिसर्वेषांनामवित्कृतकृत्यता ॥ विष्णुनामार्थरूपत्वंसंहिता
देरथाब्रवीत् ॥ णकारंचपकारंचवलचेष्टात्मकंवदन् ॥ तज्ज्ञानपूर्वकत्वेनसंहिताध्ययनंतथा ॥ उपसर्गत्वतोवे
स्तुताच्छील्यार्थादुनस्तथा॥ णकारश्चपकारश्चनामरूपतयामतौ॥ तस्मात्समन्वयोविष्णौस्वरवर्णपदात्मनः॥
अपिवेदस्यकिमुतवाक्यरूपेणसंगतिः ॥ घोषाःसर्वेपिवेदाश्चसर्वेवेदाश्चयत्पदं ॥ इंद्रंमित्रंयमिंद्रंचप्रथमःसंकृ
तिस्तथा ॥ नामधाःसर्वदेवानामेकइत्यादिकाश्रुतिः॥ प्रमाणमुक्तविषयेतदेवोक्तमुपक्रमात् ॥ इतिस्वयंभगव
ताब्रुवताऽशेषमन्वयं ॥२॥ नशब्दवाच्यतैवात्रप्रधानस्यनिषिध्यते ॥ सर्ववेदेतिहासेषुपुराणेषुचसंग्रहात् ॥ स
त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्न्तिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं ॥ इत्यादिवाक्यरूपेणयत्रार्थोना
न्यदृष्यते ॥ तेजोबन्नात्मकंवापियद्युपादानमिष्यते ॥ अनाद्येवापराधःकःप्रधानमितिचोदिते ॥ अजामेका

व्याख्या.
१।४

॥१७४॥

मितिप्राहश्रुतिरेतांयदातदा ॥ कोदोषःसर्वथैवास्तिपरिणामिजडंयदि ॥ अस्माकंपरमुख्यार्थोभगवानेकएव
तु ॥ मुख्यमात्रतयारूढंसर्वमभ्युपगम्यते ॥ सर्वेषामपिशब्दानांगौणाद्यंतदयोगतः ॥ अर्थद्वयमभिप्रेत्यप्रवृत्ते
हरिरुक्तवान् ॥ कार्याणांकारणंपूर्ववचसांवाच्यमुत्तमं ॥ योगानांपरमांसिद्धिंपरमंतेपदंविदुः ॥ इतिबुद्धौसमा
रोहादुभयोर्योगरूढयोः ॥ त्यागेचकारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ॥ विपरीतप्रमाभावेपूर्वारोहस्तुकारणं ॥
साभवेद्यत्रसव्यर्थःपूर्वारोहोभ्रमोयथा ॥ अतो जगदुपादानंप्रधानंवक्तिसाश्रुतिः ॥ १॥ यत्तन्निगुणमव्यक्तंनित्यं
सदसदात्मकं ॥ प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् ॥ पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥ एतच्चतुर्विंश
तिकंगणंप्राधानिकंविदुः ॥ इतिभागवतेप्राहविद्याधीशःस्वयंप्रभुः ॥ २॥ नचप्रकृतिशब्देनब्रह्मोपादानमुच्यते ॥
अविकारःसदाशुद्धोनित्यआत्मासदाहरिः ॥ सदैकरूपविज्ञानबलआनंदरूपकः ॥ निर्विकारोक्षरःशुद्धोनिरा
तंकोजरोमरः ॥ अविश्वोविश्वकर्ताजोयःपरःसोभिधीयते ॥ निर्विकारमनौपम्यंसदैकरसमक्षयं ॥ ब्रह्मेतिप
रमात्मेतियंविदुर्वैदिकाजनाः ॥ इतिश्रुतिपुराणोक्त्यानविकारीजनार्दनः ॥ पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योन्य
थाभवः ॥ क्षीरादिवद्विकारःस्यान्नैवसस्याद्धरेःकचित् ॥ अपादानत्वमेवास्ययद्युपादानतेष्यते ॥ अंगीकृतंत

अनु
॥ १५ ॥

त्पितृवन्नतुविश्वात्मनाभवः ॥ नचोर्णनाभिजनितृमातृणांचविकारिता ॥ चेतनत्वात्तदन्नहिकार्यरूपतयाभवे
त् ॥ अपादानतयाविश्वकर्तृत्वंबुद्धिपूर्वकं ॥ उक्तंभाल्लविशाखायांब्रह्मतर्केचसादरं ॥ इच्छामात्रात्प्रभोःसृष्टिर
विकारस्यसर्वदा ॥ स्वभावोयंमनंतस्यरजोयेनाभवज्जगत् ॥ स्वदेहादिच्छयाविश्वंभुक्तपूर्वजनार्दनः ॥ सस
र्जमातापितृवदूर्णनाभिवदेववा ॥ प्रधानंपरिणाम्येशोनिर्विकारःस्वयंसदा ॥ नचेतनविकारःस्याद्यत्रकापि
ह्यचेतनं ॥ नाचेतनविकारोपिचेतनः स्यात्कदाचन ॥ नचान्यस्यान्यरूपत्वंविकृतत्वेपिदृश्यते ॥ नक्षीराद
न्यथादध्नःकेनचिदृश्यतेकचित् ॥ सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोन्यत्वंजगतोह्यनुभूयते ॥ अभेदःसत्त्वमात्रेणस्यात्स्वर्वस्वर्णयो
रपि ॥ भागेनपरिणामश्चेद्भागयोर्भेदएवहि ॥ योभागोनविकारीस्यात्सएवास्माकमीश्वरः ॥ भिन्नानांसमुदा
यस्यनामब्रह्मेतिचेद्भवेत् ॥ ब्रह्मोपादानंतानस्यात्तदाविश्वस्यहिकचित् ॥ शृंगाच्छरोविलोमभ्योदूर्वागोमयत
स्तथा ॥ वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येष्वपादानत्वमिष्यते ॥ उपादानैकदेशत्वंयद्यप्यत्रप्रदृश्यते ॥ अप्यपादानतैवात्रदृ
ष्टांतोब्रह्मणोभवेत् ॥ नह्युपादानतैवात्रवाह्यावयवगौरवात् ॥ नचाचेतनतस्तत्रचेतनस्यसमुद्भवः ॥ उपादा
नतयाकिंतर्ह्यपादानंह्यचेतनं ॥ कार्यदेहगतस्यास्यचेतनस्यप्रदृश्यते ॥ सच्चत्यच्चाभवदितिनास्यविश्वत्वमु

व्याख्या-
१।४

॥१७५॥

च्यते ॥ तत्सृष्टेतिगिरैवास्यपूर्वविश्वस्यसिद्धितः ॥ सत्त्वात्ततेर्वैदिकत्वात्सम्यग्वक्तुमशक्यतः ॥ आश्रयत्वा
त्स्याश्रयत्वाज्ज्ञानत्वाद्दुर्विदत्वतः ॥ सत्ततेर्यातनाच्चैवह्यप्राप्यत्वाच्चदुर्जनैः ॥ नित्यसाधुगुणव्याप्तिर्यंतृरूपत्वतः
सदा ॥ जगद्गतेनरूपेणब्रह्मैवहितथोच्यते ॥ व्यक्तिरुक्तगुणानां हि पुरुषापेक्षयानृणां ॥ भवेदभवदित्याद्यः प्र(त्य
स्मात्प्र)योगश्चात्रयुज्यते ॥ तस्मादशेषकर्तैकोनिर्विकारोरमापतिः शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिंगैरभिधीयते ॥
बहुस्यामितितस्यैवबहुक्तमार्गेणयुज्यते ॥ तत्तद्गतेनरूपेणतदर्थह्यसृजज्जगत् ॥ यच्चाविकृतमेवैकंब्रह्मविश्वात्मना
मृषा ॥ दृश्यतेमंददृष्ट्यैवससर्गइतिकथ्यते ॥ सामंददृष्टिस्तस्यैवब्रह्मणः किंततो न्यगा ॥ ब्रह्मणश्चेत्कसार्वज्ञमन्य
गाचेत्स्वतो न्यता ॥ नादेहयोगिनोदृष्टिरितितत्कारणंस्वतः ॥ देहिनः कारणयुतादेहाश्चयदिनभ्रमात् ॥ किं
भ्रान्तिकल्पितंतत्रभेदोपिभ्रमजोयदि ॥ भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्यभेदव्यपेक्षया ॥ नाज्ञानकल्पकं किंचिदन्योन्या
श्रयतायतः ॥ भ्रमत्वेत्वियमुक्तिश्चतदंतःपतनान्नाहि ॥ व्यावहारिकताचास्यस्यादबाध्यत्वएवहि ॥ बाध्यं ना
र्थक्रियाकारिनचस्वप्नोपिनोमृषा ॥ वासनाजनितत्वेनतस्याप्यंगीकृतत्वतः ॥ सहिकर्तेतिवाक्याच्चजाग्रत्त्व
मितिहिभ्रमः ॥ सर्पभ्रमादावपिहिज्ञानमस्यैवतादृशं ॥ तदेवार्थक्रियाकारितत्सदेवार्थकारकं ॥ ब्रह्मत्वर्थक्रि

अनु

॥ १६ ॥

याकारिपरतःस्वतएववा ॥ अंगीकृतंहितेनैवपरतस्त्वेनचप्रमा ॥ अमुख्यसत्यमानस्यसाधकत्वेसदावयोः ॥
नहिसंप्रतिपत्तिःस्यादतस्तिष्ठतुसाप्रमा ॥ नहिविप्रतिपन्नेनशक्यंसाधयितुंकचित् ॥ साधकत्वंतुसत्यस्यसाक्षि
णोह्यावयोर्द्वयोः ॥ सम्यक्संप्रतिपन्नंतन्नविवर्तमतंभवेत् ॥ यदिनांगीकृतंकिंचिदनंगीकृततापिहि ॥ नांगीकृ
तेतिमूकःस्यादितिनास्मद्विवादिता ॥ विश्वंसत्यंयच्चिकेतप्रधान्वस्ययथार्थतः ॥ इत्यादिश्रुतयःसर्वाविश्वस
त्यत्ववाचिकाः ॥ सत्यत्वंगगनादेश्वसाक्षिप्रत्यक्षसाधितं ॥ साक्षिसिद्धस्यनकापिवाध्यत्वंतददोषतः ॥ सर्व
कालेष्ववाध्यत्वंसाक्षिणैवप्रतीयते ॥ कालोहिसाक्षिप्रत्यक्षःसुषुप्तौचप्रतीतितः ॥ अतीतानागतौकालावपि
नासाक्षिगोचरौ ॥ पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमातत्रवर्तते ॥ तदेतदितिसर्वचदृश्यंवास्मृतिगोचरं ॥ साक्षिसि
द्धेनकालेनखचितंह्येववर्तते ॥ तस्मान्नतंविनाकिंचित्स्मर्तुद्रष्टुमथापिवा ॥ शक्यंतन्नित्यसिद्धेर्हिनानुमावस
रोभवेत् ॥ अतोदोषप्रतीतस्यसत्यत्वंसाक्षिणामतं ॥ परीक्षादेश्वसत्यत्वंतेनह्येवमतंभवेत् ॥ अन्यथाश्रुति
युक्त्यादिप्रमाणैश्चसहैवतु ॥ अकस्माद्विनिवृत्तिश्चकिंविश्वस्यनशंक्यते ॥ इतःपूर्वतथाभावाद्यदिनोसंसृ
तेर्गतिः ॥ वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्तत्प्रामाण्यंचसाक्षितः ॥ तत्प्रामाण्यंयथासाक्षीस्थापयत्येवमेवहि ॥ सर्वका

व्याख्या

१।४

॥१७६॥

लेष्वपि स्थैर्याद्यभिचारमपोह्य च ॥ एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यतां ॥ किमिति स्थापयेन्नायं निर्दोषज्ञानशक्तिः ॥ एकाज्ञानकृतं विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा ॥ बहुज्ञानकृतं विश्वमिति तस्योत्तरं भवेत् ॥ परस्य सत्यतां जानन्नपि यः स्वात्मतस्करः ॥ परो नास्तीति वदति किमित्युन्मत्तवद्वदेत् ॥ पराभावेऽपि वाग्व्यर्थं यदि नैवोच्यते तदा ॥ कशावेत्रादिकं तस्य तस्करस्योत्तरं वदेत् ॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ॥ मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ॥ उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ इत्यत्र यदि शब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयं ॥ विश्वस्य सत्यतामाहुर्विद्येतोत्पत्तिमेव च ॥ विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्धातोरुत्पत्तिरेव हि ॥ निवृत्तिव्याप्तियुक्त्वाऽप्यप्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ॥ जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥ मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ॥ द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतं ॥ इति श्रुतेर्मितं तत्रातं मायाख्यहरिविद्यया ॥ उत्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकः तदन्यन्मध्यमाधमं ॥ वाचारब्धं तु सांकेत्यनामस्याद्विकृतं बहु ॥ नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादिवैदिकं ॥ प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृतोऽज्ञोऽपि पूरुषः ॥ विद्वानित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मवित् ॥ सदा तनं सत्यमिति नित्य

अनु
॥ १७ ॥

मेवोच्यतेबुधैः ॥ प्रयोगश्चोत्तरत्रास्तिजरायवेनमाप्नुयात् ॥ देहः प्रध्वंसतेचायं किंततोस्यातिशिष्यते ॥ हन्यते
नवधेनायंजरयाचनजीर्यते ॥ एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति नित्यत्व एव हि ॥ वाचारं भणमित्युक्ते मिथ्येत्यश्रुतकल्पनं
॥ पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्यनिरर्थता ॥ एकः पिंडोमणिश्चेतिपदवैयर्थ्यमेवच ॥ विकारित्वविवक्षायांनचैक
नखकृतंन ॥ सर्वकाष्णायिसंचस्यादतःसादृश्य एवच ॥ विवक्षात्रतुनित्यत्वेप्राधान्येचोक्तवर्त्मना ॥ प्राधान्यप्र
तिपत्त्यर्थःसृष्ट्यादेश्चैपविस्तरः ॥ तस्मात्केनापिमार्गेणनविवर्तमतंभवेत् ॥ तदसंख्यातदोषेतंहेयमेवशुभार्थिभिः
॥ असंख्यत्वेनदोषाणांग्रंथाधिक्यभयादपि ॥ उपरम्यतेततोविष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः ॥ करोतिपितृवद्विश्वं
पूर्णाशेषगुणात्मकः ॥ ६ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेप्रथमा
ध्यायस्यचतुर्थपादः ॥ अध्यायश्चसंपूर्णः ॥ १ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ उक्तःसमन्वयःसाक्षादविरोधोत्रसाध्यते ॥ चतुर्विधस्यतस्यादौयौक्तस्तत्रापि
चस्मृतेः ॥ तस्याश्चतुस्स्वरूपत्वात्प्रत्येकंचतुरात्मकाः ॥ पादाःसर्वेतदंशाश्चमूर्तीनांवर्णमागमात् ॥ आप्ततास
मताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः ॥ सर्वानुसारोलघुताविशेषादर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्चनियमःपूर्वपक्षेषुयुक्तयः

व्याख्या.
२।१

॥ १७७ ॥

॥ एताएवत्वतिबलाःसिद्धांतस्यनियामिकाः॥ ॥ ॐस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाश
दोषप्रसंगात्ॐ॥ ॥ आप्तैःप्रत्यक्षतोदृष्टाप्रोक्तमर्थकथंश्रुतिः॥ पिपीलिकालिपिनिभावारयेत्सर्वगाहिते ॥
इतिचेद्यद्यशेषज्ञारुद्राद्याहरिपूर्वकाः॥ किंनाशेषविदोमानंह्युभयत्रसमंभवेत्॥नचाप्तिनिश्चयस्तत्रशक्यतेव्य
भिचारतः॥ नचास्याव्यभिचारेपिहीयतेमानताक्वचित्॥ निर्दोषवाक्यमूलत्वान्नचतद्युक्तिमूलता॥ वेदोक्त
स्याधिकारस्यदुर्निरूपत्वतःसदा ॥ नियमोव्यभिचारोवानैवज्ञातुं हिशक्यते ॥ अधिकारोहिसुलभःकथितो
न्यागमेष्वलं॥वेदोक्तोह्यधिकारस्तुदुर्लभस्सर्वमानुषैः॥अन्यागमेषुविप्रत्वमपिचंडालजन्मनां ॥ मंडलांतःप्रवे
शेनक्रमशःप्रतिपाद्यते ॥ अधिकारंदुरापाद्यमुक्त्वातिसुलभंपुनः ॥ अशक्यंसाधनंचोक्त्वासुशकंतत्फलाप्तये
॥उच्यतेतस्तदुक्तंहिव्यभिचारिफलेपितु ॥ कथंप्रमाणतांगच्छेत् ॥ १ ॥ ॥ ॐनविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचश
ब्दात्ॐ॥ ॥ नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः ॥ उज्जितंसर्वदोषैश्चकथंनोमानतां व्रजेत् ॥ विरूपनित्ययावाचानित्यया
नित्ययासदा ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्भेदो नित्यइत्येवगम्यते ॥ पिपीलिकालिपिश्चापिप्रमाणमविरोधतः ॥ यथा
द्रौणेरुल्लूकेनकृतमप्यासबोधकं ॥ अविरुद्धंविरुद्धंतुविरोधादेववाधितं॥विरोधादर्शनात्तस्माद्वेदप्रामाण्यमि

अनु
॥ १८ ॥

प्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनांतुविरोधोयत्रनक्वचित् ॥ विरोधोपिसएवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेनवा ॥ आगमेनागम
स्यैवविरोधेयुक्तिरिष्यते ॥ उपजीव्यविरोधेतुवेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यंस्यात्प्रायोयुक्तिरपिक्वचित्
॥ आगमैकप्रमाणेषुतस्यैवहुपजीव्यता ॥ युक्तोयुक्तश्चयद्यर्थआगमस्यप्रतीयते ॥ स्यात्तत्रयुक्तएवार्थोयुक्तिश्च
त्रिविधामता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगायस्यायुक्तिगाऽऽगमगातथा ॥ प्रत्यक्षागममूलातुयुक्तिस्तत्रवलीयसी । याथा
र्थमेवमानत्वंतन्मुख्यंज्ञानशब्दयोः ॥ अर्थत्वमर्थतैवस्यान्नक्रियार्थेषुसामता ॥ ज्ञानार्थेज्ञेयतामुख्याशब्दार्थेत
दनंतरं ॥ यथार्थज्ञानजनकायथार्थायुक्तयः स्मृताः ॥ अनुप्रमाणमेतानिह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यंनानुवा
दस्यस्मृतेरपिविहीयते ॥ याथार्थ्यमेवप्रामाण्यशब्दार्थोयद्विवक्षितः । अंगीकृतंचेत्प्रामाण्यंस्मृत्यादेःकाविरुद्ध
ता ॥ नचाफलत्वंवक्तव्यंसर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वंनचास्माभिः प्रामाण्यंहिविवक्षितं ॥ तृणादिदर्शनेकिंच
फलवत्त्वंनिगद्यते ॥ सुखदुःखादिकंकिंचित्स्मृतावपिहिदृश्यते ॥ नपरिच्छेदकार्येवप्रमाणमितिचप्रमा ॥ निर्दो
षाक्षोद्भवंह्यत्रप्रत्यक्षमितिगीयते ॥ प्राकृतंशुद्धचैतन्यमक्षंतुद्विविधंमतं । शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्रप्राकृतैर्युतं ।
निर्दोषमेवचैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते । सुखदुःखादिविषयंशुद्धंसंसारगेष्वपि ॥ निर्दोषत्वातिनियमात्तद्वलिष्ठत

व्याख्या.
२।१

॥ १७८ ॥

ममत्तं ॥ पंचेंद्रियमनोभेदात्प्राकृतं पद्धिधं स्मृतं ॥ अनुमायुक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता ॥ अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः ॥ यदलिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्यमानता ॥ यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनं ॥ न पंचावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥ दृष्टांतादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा ॥ विरोधो संगतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणं ॥ प्रतिज्ञाया मसंबंधो युक्तेरुक्ता ह्यसंगतिः ॥ विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥ साध्यव्यापकवैलोभ्यमव्याप्तिस्साधनस्य च ॥ दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकं ॥ स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत् ॥ संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः ॥ वादो जल्पो वितंडितकथास्तिस्रो विजानतां ॥ स्वार्थपरार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी ॥ केवलं तु कथावादो जल्पो र्थादिव्यपेक्षया ॥ सतामेव कथाज्ञेया वितंडा त्वसतांसतां ॥ अप्रकाश्यस्वसिद्धांतमसतां पक्षदूषणं ॥ उक्तेतैः प्रथमं मानेव क्तव्यंतस्य दूषणं ॥ विद्यापरिक्षापूर्वैव वितंडा जल्प एव च ॥ उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ ॥ विनैव तत्त्वनिर्णीतिर्न हि जल्पादिना क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणं ॥ वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटं ॥ इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थं

अनु
॥ १९ ॥

तान्ययोः ॥ बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोपिकारणं ॥ सभासभाप्राश्रिकपूर्वस्तुस्पर्धिनामपि ॥ वादोऽप्येवोभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ॥ तत्त्वाप्रकाशएवैकोवितंडाजल्पयोः फलं ॥ विनावादेन विद्यायायदिशक्यं परीक्षणं ॥ स्याज्जल्पादिरपिकापिवादएवान्यथाभवेत् ॥ जल्पइत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत् ॥ संवादेवादिनोऽपि विवादे हेतुरिष्यते ॥ सभासभापतिश्चैव प्राश्रिकाश्चैव वैष्णवाः ॥ रागद्वेषविहीनाश्च स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ॥ प्राश्रिकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैपांचदूरगाः ॥ प्रमाणं निर्णयाय स्युः पक्षपातविवर्जिताः ॥ उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः ॥ सद्भिरागमएवैकः प्रयोज्यो भीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धांतानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते ॥ प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे दर्शनीयात्र दोषोऽलिंगविलोमता ॥ लिंगानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः ॥ त्रिपंचावयवामेव युग्मावयविनीमपि ॥ नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तंब्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेतितदा केन साध्यावयवकल्पना ॥ नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनं ॥ कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमामता ॥ अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरं ॥ मानसंतद्धि विज्ञानंतच्च साक्षिप्रमाणकं ॥ अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्य

व्याख्या.
२।१

॥ १७३ ॥

तेंजसा ॥ एवंपूर्वानुभूतंचमनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातंमनसापूर्वमयैतत्कृतमित्यपि ॥ साक्षादनुभवात्सिद्धं क
थमेवह्यपोद्यते ॥ एवंलक्षणकेमानत्रयेब्रह्मादिवस्तुषु ॥ प्रमाणंवेदएवैकस्तत्प्रामाण्यंचसाधितं ॥ २ ॥ ॐ अभि
मानिव्यपदेशस्तुविशेषानुगतिभ्यां ॐ ॥ ॥ तथापिमृज्जलादीनांबुद्धिवागादिवाचकः ॥ दृष्टव्यासिविरुद्धत्वा
त्तत्रमानंकथंभवेत् ॥ ततस्तन्नामकःकश्चित्पुमानन्योभवेदिति ॥ युक्त्यागमाविरोधेनप्राप्तमत्राभिधीयते ॥
बालरूढिंविनैवापिविद्वद्रूढिसमाश्रयात् ॥ तत्तन्नामानएवैतेतत्तद्वस्त्वभिमानिनः ॥ संतितेपांविशेषेणशक्तिर
न्येभ्यउच्यते ॥ व्याप्तिश्चोक्तानुसारेणदृश्यंतेचाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैवव्युत्पत्तिःशास्त्रलिंगतः ॥
व्युत्पत्तिःसावलवतीमूर्खव्युत्पत्तितोहियत् ॥ दृढयुक्तिविरोधेतुसर्वत्रन्यायईदृशः ॥ ३ ॥ ॐ असदितिचेन्न
प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ ॥ अल्पवाक्ययुतायुक्तिर्वहुलैवविरोधिनी ॥ यत्रतत्रकथंवस्तुनिर्णयःस्यादिती
रिते ॥ विरोधियुक्तिवाहुल्यादितिन्यायोविनिश्चितः ॥ युक्तेस्तुयुक्तिवाहुल्यमागमादागमस्यच ॥ कथंन
निर्णयंकुर्यादित्यसत्कारणंनहि ॥ श्रुत्यर्थोभवतिक्वापिश्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ॥ अविरोधश्चतुर्थेतुपादेसम्य
क्समर्थ्यते ॥ असत्कार्ययथादृष्टंवस्तुत्वात्कारणंतथा ॥ इतिचेन्ननिषेधैकस्वरूपस्यनकर्तृता ॥ बुद्धिपूर्वप्रवृ

अनु
॥ २० ॥

तिर्हिकर्तृत्वमिति निश्चितं ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः ॥ धर्मधर्म्यैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत्
॥ अभावस्य च भावो हि धर्मोऽपि हि धर्मिणः ॥ तादृक्त्वं मात्र ते होक्ता बुद्धिराहित्यमेव तत् ॥ विशेष्यतैव ध
र्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु ॥ निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ॥ ॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसं ॐ ॥ ॥
सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य नुः ॥ नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न चाशेषनृनाशस्तु दृ
ष्टो दृश्योऽस्ति वा कचित् ॥ धर्माधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि न रोलये ॥ अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं कचि
त् ॥ पूर्वादृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरंकुतः ॥ अदृष्टं कारणं नो चेत् लये मानं च किं भवेत् ॥ उत्पत्तिनाशकारी च बुद्धि
मान् दृश्यते कचित् ॥ तद्वृष्टं तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ॥ आगमानुगृहीता तु मानमेषानुमापितु ॥ ॥ ॐ तर्का
प्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेव मप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॐ ॥ ॥ आगमानुग्रहाभावेन तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ॥
अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथा स्यात्प्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहृतैव हि ॥ ॥ ॐ एतेन शिष्टा अप
रिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ ॥ न च शिष्टा गृहीतत्वं निराशा दीशवादिनः ॥ अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृतात्र
निषिध्यते ॥ तन्मनो कुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः ॥ निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादितितद्दिना ॥ असतो वि

व्याख्या
२।१

॥१८०॥

श्वजननमाशंक्यात्रनिषिध्यते ॥ प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारो विशेषितः ॥ क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वा चे तनादेव चा
 कृतं ॥ तद्वदेवानुमान्यत्र वस्तुत्वा कियते श्रुतेः ॥ ४ ॥ ॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ ॥ ना
 न्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिदृष्टं कथंचन ॥ अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्विकदाचन ॥ क्वचिद्विन्नतया दृष्टं तदभिन्न
 तया कथं ॥ दृश्येन्नो दृष्टपूर्वहितादृशं न च दृश्यते ॥ भोक्तृत्वापत्तिरित्यन्मतं तत्कुतो हरिः ॥ भोक्त्रापत्तेरिति
 प्राह ॥ ५ ॥ ॥ ॐ तदन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ ॥ कथंचतदनन्यता ॥ जगतस्त्वविकारित्व उक्तन्या
 येन साधिते ॥ ॥ स्वतंत्रकारणान्यत्वं तेन ह्यत्र निषिध्यते ॥ ॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ ॥ ॐ असद्यपदेशान्नेति
 चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतनाधृतिः ॥ यत्प्रसादादिमे संति न संतियदुपेक्ष
 या ॥ इति श्रुतेस्तद्वशस्य भावो न पर इत्यतः ॥ ॥ ॐ युक्तेः शब्दांतराच्च ॐ ॥ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानिय
 मतो हरिः ॥ कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयं ॥ असद्यत्कार्यरू
 पेण कारणात्मतया स्ति हि ॥ अनवस्थान्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः ॥ शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुम
 न्यथा ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः ॥ इति श्रुतेरवसित उक्तोर्थोऽयमशेषतः ॥ ६ ॥ ॥ ॐ इतर

अनु
॥ २१ ॥

व्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिःॐ ॥ ॥ अनंशस्यापिजीवस्यकिंचित्सामर्थ्ययोजना ॥ कार्येषुयःकरो
त्यद्धानमस्तस्मैस्वयंभुवे ॥ यदिभागेनकार्येषुजीवशक्तिनयोजयेत् ॥ हरिस्तदाहिसर्वत्रकृत्स्नयत्नोशितापि
वा ॥ अंशिनोहिपटाद्यायेभिन्नैरेवपरस्परं ॥ अंशैरंशिनउच्यंतेनैवमेवहिचेतनाः ॥ अतो नंशिनइत्येवश्रुति
रेतेषुवर्तते ॥ अप्यनेकस्वरूपेषुविशेषादेवकेवलं ॥ बहुस्वरूपताख्यातुतेष्वस्त्येवहिसांशता ॥ बहुत्वेनावि
नाभावाद्भिन्नतानियमाद्भवेत् ॥ यदिनैवंनियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ७ ॥ ॥ ॐश्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्
ॐ ॥ ॥ तस्यत्वशेषशक्तित्वाद्युज्यतेसर्वमेवच ॥ विरोधःसर्ववैशिष्ट्येयोद्वितीयेनिरस्यते ॥ नारायणस्यत्व
ध्यायेतदन्येतत्रतत्रगाः ॥ सृष्टिसंहारवाक्यानांजीवरूपाभिधायिनां ॥ अप्यन्योन्याविरोधस्तुद्वितीयाध्या
यगोचरः ॥ ॥ ॐविकरत्वान्नेतिचेत्तदुक्तंॐ ॥ ॥ मानमेयविशेषेणपुनरुक्तिर्नजायते ॥ ८ ॥ ॥ ॐ
नप्रयोजनवत्त्वात्ॐ ॥ ॥ ॐलोकवत्तुलीलकैवल्यंॐ ॥ ॥ सदाप्रवृत्तिरीशस्यस्वभावादेवकेवलं ॥ अं
गचेष्टायथापुंसःकाश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ देवस्यैषस्वभावोयमित्याहश्रुतिरंजसा ॥ क्रीडांप्रयोजनंकृत्वासृष्टिः
श्रुतिविरोधिनी ॥ इतिकेवललीलैवनिर्णीताप्रभुणास्वयं ॥ आत्मप्रयोजनार्थायस्पृहांश्रुतिरवारयत् ॥ नप्र

व्याख्या-
२।१

॥१८१॥

योजनवत्त्वेनेत्यत आह जगद्गुरुः ॥ इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । इति प्रशंसया कामश्रुतभ्यश्चैव
युक्तिः ॥ महातात्पर्ययुक्तेश्चनेच्छामात्रं निषिध्यते ॥ मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः ॥ उन्निनी
पतिवाक्याच्च लोकदृष्टानुसारतः ॥ इच्छानिमित्तको यस्मात्तदभावे कुतः श्रुतिः ॥ महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं
गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकं ॥ मानत्वमेतितत्रापि यत्संपूर्णप्रयोजनं ॥ ९ ॥ ॥
ॐ वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ॥ वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणं ॥ नांगीकार्यमतो
न्यत्तु न वैषम्यादिनामकं ॥ १० ॥ ॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः ॥ गु
णास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च द्वाक्यैरपि हितादृशैः ॥ निर्दोषा शेषगुणको निर्णी
तो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीया
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ॐ ॥ स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ॥ एवं चतुर्विधानैव विरुध्यंते न्वयं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णीते
प्यभियोगतः ॥ दर्शनानां प्रवृत्तत्वात् नमंद आशंकते पुनः ॥ अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः ॥ न चोच्छेदो

अनु
॥ २२ ॥

स्तिकस्यापिसमयस्येतोविभुः ॥ भ्रांतिमूलत्वमेतेषांपृथग्दर्शयतिस्फुटं ॥ तर्कैर्दृढतमैरेववाक्यैश्चागमवादि
ना ॥ दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनावाहुल्यादल्पवेदिनां ॥ तामसत्वाच्चलोकस्यमिथ्याज्ञानप्रसक्तितः ॥ विद्वेषा
त्परमेतत्त्वेतत्त्ववेदिषुचानिशं ॥ अनादिवासनायोगादसुराणांवहुत्वतः ॥ दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्ततेसमयाःसदा
॥ तथापिशुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनां ॥ सुयुक्तयस्तमोहन्युरागमानुगताःसदा ॥ इतिविद्यापतिःसम्य
क्समयानांनिराकृतिं ॥ चकारनिजभक्तानांबुद्धिशाणत्वसिद्धये ॥ ॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्चनानुमानं ॐ ॥ ॥
चेतनाचेतनंतत्त्वद्वयमेवनिरीश्वराः ॥ आहुस्तत्पंचपंचत्वविभागस्थमचेतनं ॥ चेतनंतदसंख्यातंभिन्नमन्य
द्विदोज्झितं ॥ अचेतनस्यकर्तृत्वंस्वातंत्र्येणनिगद्यते ॥ परस्परविभेदश्चकार्याणामालयंभवेत् ॥ भोक्तृतांचेत
नस्याहुःकेचित्तामपिनापरे ॥ स्वरूपचैतन्यबलात्स्वप्रकाशाच्चभोगितां ॥ प्रकृतेश्चस्वरूपस्यविवेकाग्रहमेवतु ॥
अभोगवादिनोभोगमाहुर्भेदग्रहात्तयोः ॥ भोगिनामुक्तिरुद्दिष्टासएवाभोगवादिनां ॥ ईशस्यासंग्रहादेवनयु
क्तौतावुभावपि ॥ चेतनेच्छानुसारेणयदादृष्टःपटोद्भवः ॥ एतादृशत्वमन्यस्यवस्तुत्वात्केनवार्यते ॥ नचकाचि
त्प्रमोक्तार्थेश्रुतिरेवप्रमाहिनः ॥ आप्तत्वमुक्तमार्गेणवक्तुर्नैवोपपद्यते ॥ अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्यस्वीकारादपिमा

व्याख्या-
२।२

॥१८२॥

यिवत् ॥ स्वोक्ताखिलनिषेधीस्यान्नचकिंचित्प्रसिध्यति ॥ इदं नाचेतनवशंवस्तुत्वात्प्रतिप्रन्नवत् ॥ इत्येवप्रति
षिद्धस्य केन मूलानुमा भवेत् ॥ स्वतंत्रवृत्तीरचना सा चैवाचेतने कुतः ॥ अचेतनत्वं स्वातंत्र्यमिति चात्मप्रमाहृतं ॥
स्वेच्छानुसारितामेव स्वातंत्र्यं हि विदो विदुः ॥ कुत इच्छाचेतनस्य सेच्छं चेत्किमचेतनं ॥ इच्छाम्यहमिति ह्येव नि
जानुभवरोधतः ॥ अचेतनेच्छापगता यदि भेदाग्रहोत्र च ॥ कथं स न घटस्य स्यान्मनोम इति भेदतः ॥ मनसोपि गृ
हीतत्वादुभयात्मकतायतः ॥ कामस्य तु मनः कामः प्रिया प्रियविभेदतः ॥ द्वैविध्यं दृश्यते चास्य तस्माद्भेदाग्रहः
कुतः ॥ रचनानुपपत्तेस्तन्न सर्वज्ञानुमागतं ॥ अचेतनं जगत्कर्तृ ॥ ॥ ॐ पयोंबुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ ॥ पयोंब्वादि
चनोपमा ॥ एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च ॥ द्वैविध्येपितु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः ॥ साक्षादनु
भवारूढं शक्यते ऽपोदितुं क्वचित् ॥ इच्छा स्वामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरं ॥ किंचित्तद्वशगत्वेपि स्वामित्वं
लोकवद्भवेत् ॥ सर्वात्मतंत्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ॥ न चानुभवगंकाम स्वामित्वं वेदवागपि ॥ शक्तापवदि
तुंतस्मात्सातदन्याभिधायिनी ॥ मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः ॥ मोक्षकामस्य किं तेन स्वनाशार्थं च
कोयतेत् ॥ कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते ॥ विभागे च तयोर्मानं नैव किंचित्क्वचिद्भवेत् ॥ सर्वमानवि

अनु
॥ २३ ॥

रोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयं ॥ मायावाद्युपमांयायात्तच्चशब्दान्निराकृतः ॥ १॥ ॥ ॐ अन्यत्राभावाच्चनतृणादि
वत् ॐ ॥ ॥ सांख्यस्तुसेश्वरोब्रूतेक्षेत्रानुग्रहशक्तिमान् ॥ अस्तीश्वरःस्वयंभातःक्लेशकर्मादिवर्जितः ॥ क्षेत्रश
क्तिमतीसैवप्रकृतिर्बीजशक्तिमान् ॥ जीवःपर्जन्यवद्देवशक्तिमानीश्वरःस्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानंतज्जीवःसन्नि
धिमात्रतः ॥ बीजावपनकर्तृवेत्यत्रप्राहस्वयंप्रभुः ॥ अन्यत्रकापिशक्तिर्नस्वातंत्र्येणेशएवहि ॥ शक्तीस्ताःप्रेरय
त्यंजस्तदधीनाश्चसर्वदा ॥ सत्ताप्रधानपुरुषशक्तीनांचप्रतीतयः ॥ प्रवृत्तयश्चतास्सर्वानित्यंनित्यात्मनायतः ॥
तथानित्यतयानित्यंनित्यशक्त्यास्वयेश्वरः ॥ नियामयतिनित्यंचनक्रतेत्वदिति श्रुतेः ॥ स्वभावजीवकर्माणि
द्रव्यंकालःश्रुतिःक्रियाः ॥ यत्प्रसादादिमेसंतिनसंतियदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेर्नसत्ताद्याअपिनारायणंविना ॥ त
त्पतंजलिर्विंध्यादिमतंनपुरुषार्थदं ॥ २ ॥ ॐ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ॥ चार्वाकैरुच्यतेमानमक्षजंनप
रंकचित् ॥ देहआत्मापुमर्थश्चकामार्थाभ्यांविनानहि ॥ यदैवंदर्शनेनास्यकोर्थःप्रत्यक्षगोचरः ॥ लब्धस्तेनैव
हिनरैःशास्त्रात्किमोहनंविना ॥ स्वपरार्थविहीनत्वात्स्वमतेनैवनिष्फलं ॥ किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रंवृथाप्रलपति
स्वयं ॥ देहादन्योनुभवतआत्माभातिशरीरिणां ॥ ममदेहइतिव्यक्तंममार्थइतिवत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैवमानत्वमि

व्याख्या-
२।२

॥ १८३ ॥

तिकेनावसीयते ॥ यदितत्साधकं वेदप्रामाण्येन कथं भवेत् ॥ न चान्यामानता कापि प्रमाणेनावसीयते ॥ स्वम
तेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥ ३ ॥ ॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ॥ ॥ सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते यद्य
चेतनं ॥ तथाप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः स नो भवेत् ॥ ॥ ॐ अंगित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ ॥ अंगित्वं पुरुषस्यैव सर्वैरेवानु
भूयते ॥ तदंगत्वोक्तिश्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥ किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलं ॥ ४ ॥ ॥ ॐ
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ॥ अंगित्वं यदितस्यैव स्वातंत्र्यं चेन्न चाखिलं ॥ तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वा
त्स्वतंत्रो न्यो ह्यपेक्षितः ॥ न च स्वातंत्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ हिता क्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतं ॥
संसारिणो न्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमं ॥ चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनतां ॥ नांगीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च
समाहमे ॥ तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ॥ अंगीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितं ॥ ५ ॥ ॥ ॐ मह
द्दीर्घवद्वाहस्वपरिमंडलाभ्यां ॐ ॥ ॥ नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं संख्याद्यैरपि पंचभिः ॥ युक्तमीशं वदंतो न्येतदिच्छा
दृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते द्विशोऽखिलाः ॥ परमाणुद्वयेनैव द्व्यणुकं नाम जायते ॥ द्व्यणुकत्रये
ण त्र्यणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकं ॥ ततस्त्वनियमेनैव खंडावयविनां भवः ॥ ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसंभवः ॥

अनु
॥ २४ ॥

कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र हि ॥ ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं कारणं मतं ॥ सामान्यात्यविशेषौ च सम
वायश्च तत्रयं ॥ नित्यं क्रिया अनित्याश्च गुणद्रव्येद्विरूपके ॥ कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणं ॥ कारण
स्या गुणाद्यास्तु संयोगोद्रव्यकारणं ॥ एवं स्थितेऽपि सिद्धांते विशेषस्तत्र कल्पितः ॥ व्यणुके परमाणौ च ह्रस्वत्वं परि
मंडलं ॥ नकारणं कार्यगुणे वै रूप्यं तत्र कारणं ॥ इत्याहुस्तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥ महत्त्वं चैव दीर्घत्वं
त्र्यणुकाद्येषु कल्पितं ॥ तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते ॥ यथा तथैव ह्रस्वत्वात्परिमाणं डित्यतोऽपि हि ॥
जायेत सदृशं कार्यं परिमाणं समत्वतः ॥ न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत् ॥ सदृशस्य हि कार्यस्य नैव यो
गः कथंचन ॥ अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः कार्येष्वणुत्वतः ॥ इति चेन्न महत्त्वं च परमाणावणावपि ॥ कथं व्यणुक
पूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ॥ प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षया खिले ॥ अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तु व्यपेक्षया ॥
तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च ॥ यथा महत्त्वविश्रांतिस्तथाणुत्वस्य चेष्ट्यते ॥ परिमाणत्वतश्चैव नम
हत्त्वस्यापि विश्रमः ॥ दृश्यते नंत इत्येव तथा नंत्यमणावपि ॥ न महत्त्वगुणत एतावानिति ही श्वरः ॥ परिच्छि
न्नस्तथाणोश्च नैतावद्भागता क्वचित् ॥ विश्रांतो यद्यनंतांशः क्वचिदस्तीति गम्यते ॥ नावसाययितुं शक्यो विरो

व्याख्या-
२।२

॥ १८४ ॥

धादेवकेवलं ॥ केवलंसाक्षिमानेनकालोदेशोपिनांतवान् ॥ अपर्यवसतिश्चाणोर्दृश्यतेसाक्षिणाद्वयोः ॥ य
दिनोसाक्षिगम्यंतन्महत्त्वंकेनगम्यते ॥ विश्रांतिस्तारतम्येनदृश्यतेह्यनुमानतः ॥ यद्यागमादनंतंतन्महत्त्व
मवगम्यते ॥ अनंतमेवचाणुत्वंकुतो नैवावसीयते ॥ महत्त्वाणुत्वयोर्नैवविश्रांतिरुपलभ्यते ॥ अन्यदेवह्यनं
तत्वंमहत्त्वाणुत्वयोःसमं ॥ बहुत्वाल्पत्वयोर्यद्वत्संख्यायामुपलभ्यते ॥ आनंत्यमेवभागानांतावत्त्वंह्यवगम्य
ते ॥ अणीयांश्चमहीयांश्चभगवानागमोदितः ॥ आनंत्यवाचकःशब्दोद्विधानंत्येपिमानतां ॥ यातिनैवगु
णाल्पत्वंकालाल्पत्वंचमानगं ॥ सर्वकालगतस्याल्पकालेपिस्यादवस्थितिः ॥ महागुणस्यचाल्पोपिगुणःस्या
दितिचेद्भवेत् ॥ तावत्त्वमेवनैवस्याद्देशेप्यतन्ननोमतं ॥ महतोल्पत्वमपिहिव्योमवत्प्राहवेदवित् ॥ यद्यल्प
देशसंस्थानंनसर्वत्रापिनोभवेत् ॥ स्थितस्यह्यल्पदेशेषुसर्वगतत्वंभवेद्ध्रुवं ॥ एकत्राप्यनवस्थस्यकुतएवाखिल
स्थता ॥ शून्यत्वमेवतस्यस्याद्यस्यैकत्रापिनस्थितिः ॥ अतोनाणुत्वविश्रांतिर्नमहत्त्वस्यचक्वचित् ॥ उभ
यानंत्ययुक्तस्माद्यदिमुख्यंमहद्भवेत् ॥ तच्चब्रह्मपरंसाक्षात्सर्वानंत्ययुतंसदा ॥ यदिसाक्षीस्वयंभातो नमानंके
नगम्यते ॥ अक्षजादेश्चमानत्वमनवस्थान्यथाभवेत् ॥ अतःसर्वपदार्थानांभागाःसंत्येवसर्वदा ॥ सर्वदिक्ष्व

अनु
॥ २५ ॥

पिसंबंधादविभागःपराणुता ॥ तत्संयोगादनियतात्पदार्थानांजनिर्भवेत् ॥ द्वयोरेवतुसंयोगइतिकेनावसी
यते ॥ कारणस्यगुणास्तेनभवेयुःकार्यगाअपि ॥ तारतम्येनसर्वेपिमहांतश्चाणवोयतः ॥ नचतत्प्रोक्तसृष्टौतु
मानंकेवलकल्पना॥कथंसाक्षिमितस्यास्यशक्नुयाद्धारणेकचित्॥यदिसाक्षिमितंनैतन्नानुमातत्रवर्तते ॥ पक्षी
कर्तुमशक्यत्वात्कुतएवानुमाभवेत् ॥ यत्रनास्तिपदन्यासःकस्तंविषयमाप्नुयात् ॥ देशांतरादिशब्दाश्चशशशृं
गादिशब्दवत् ॥ सदृशंचसजातीयंनास्मत्पक्षेकिमेवहि ॥ येनैवचप्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैवशशशृं
गादेःशक्यमस्तित्वकल्पनं ॥ प्रत्यक्षमागमोवापिभवेद्यत्रनियामकः ॥ सैवव्याप्तिर्भवेन्मानंनान्यासंदिग्धमूल
तः॥सहदर्शनमात्रेणव्याप्तिरवसीयते ॥ यदैवाव्यतिरेकेऽस्यह्यक्षजंवाऽगमोभवेत् ॥ तन्निर्धारितयुक्तिर्वाव्या
प्तिःसैवापरानहि ॥ अन्यथासप्तमरसभावोप्यनुमयापतेत् ॥ अनिष्टानिचसर्वाणिह्यनुमाकामचारिणी॥॥ॐ
समवायाभ्युपगमाच्चसाम्यादनवस्थितेःॐ॥कार्यकारणयोश्चैवगुणादेःपंचकस्यच॥भिन्नस्यैवतुसंबंधःसमवा
योन्यईर्यते ॥ भिन्नत्वसाम्यतस्तस्यताभ्यांयोगोभवेद्भुवं ॥ सस्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्रव्यमेवतथानकिं ॥ विशेष
स्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेवसीयते॥गुणक्रियादिरूपस्यनिषेधःकेनहेतुना॥द्रव्यमेवततो नंतविशेषात्मतयासदा ।

व्याख्या.
२।२

॥ १८५ ॥

नानाव्यवहृतेर्हेतुरनंतत्वंविशेषतः॥विशेषश्चविशेषीसस्वेनैवसमवायवत्॥कल्पनागुरुतादोषात्पदार्थांतरता
नहि॥कल्पयित्वाषट्पदार्थान्सामाधानपिकेवलं॥एकस्मिन्सविशेषश्चेत्किंपूर्वतस्यविस्मृतिः॥येनप्रत्यक्षसि
द्धेनव्यवहारोखिलोभवेत्॥भावाभावविभागेनयंविनानकथंचन॥उतादृशेविशेषेस्मिन्कोद्वेपोवादिनांभवेत्॥
अभेदेनप्रतीतिश्चकार्यकारणपूर्वके॥अभावातेपदार्थोस्मिन्सविशेषावसीयते॥सामान्यादिपदार्थेषुतन्निष्ठत्वा
दयोखिलाः॥कथंधर्मानिवार्यतेवस्त्वैक्येपिहिवादिभिः॥कार्यस्यतत्तन्निष्ठत्वंगुणादेर्व्यापितादिकः॥कथं
विशेषोनैवास्तिसचधर्मपरोयदि॥षट्पदार्थातिरेकःस्यात्पदार्थानियमेपिहि॥धर्मस्यधर्मसंतानादनवस्था
खनिर्भवेत्॥सामान्यस्यापिसामान्यंगुणस्यापिगुणोह्यतः॥नांगीकृतःसचयदिनानवस्थाक्वचिद्भवेत्॥अ
स्मत्पक्षेगुणाद्याश्चतदंतोहिविशेषतः॥अनन्यत्वान्नानवस्थाभेदोनाशेभवेत्तथा॥विशेषमेवसंश्रित्यविशेषो
बलवान्यतः॥दृष्टिप्रमाणतश्चैवविरोधोदर्शनेकथं॥विरोधोह्यविरोधश्चयतोदर्शनमानकौ॥ततोदृष्टेविरोधस्तु
सद्भिरापाद्यतेकथं॥अभिन्नोभगवान्स्वेनतदन्येनविभेदवान्॥नित्याधर्मास्तदीयास्तुसर्वेऽस्मान्नैवभेदिनः॥सा
मस्योच्छेदिनोन्यत्रधर्माउभयरूपिणः॥भावेतएवचोच्छेदात्तदन्येचसमस्तशः॥अंशांशिनोरभेदेनत्वंशसंयो

अनु
॥ २६ ॥

गएवहि॥अंशिनोनानवस्थातोयद्यप्यंशेष्वविश्रमः॥एकस्मिन्जातएवान्यःसंयोगोजायतेयदि॥अनवस्था
तदैवस्यात्संयोगैक्येभवेत्कसा॥अंशेसंयोगदृष्टेश्चदृष्टेकासानवस्थितिः॥यद्यंशगोनसंयोगःकार्येषुप्रथिमाक
थं॥परमाणोरणोर्नास्तिमहत्तैत्यद्भुतंवचः॥अणूनांप्रथिमापेक्षांविनैवत्र्यणुकेपिसः॥परमाणोर्महत्त्वंचवि
नेत्येतद्वचःकथं॥अंशिनोशैरभेदोयमंशेनतुभिदाभिदा॥सर्वप्रत्यक्षविषयःकथमेवह्यपोद्यते॥संयोगश्च
विभागश्चभेदश्चैवपृथक्पृथक्॥अन्योन्यप्रतियोगेनद्युभयोरपिदृश्यते॥भिन्नाइतितुभेदानांसमुदायोहि
दृश्यते॥यथैवचपदार्थानामनयोर्भेदइत्यपि॥इतोमुष्यामुतोमुष्यभेदोदृष्टोद्विधर्मिकः॥तत्रैकवचनंयत्त
द्विप्राणांभोजनंयथा॥नरत्वादिकमप्येवंतत्तधर्मतयेयते॥नसर्वधर्मएकोस्तिमुदायस्तुभिन्नगः॥एता
दृशंचसादृश्यंपदार्थेषुपृथक्पृथक्॥एकस्मिन्सविनष्टेपियतोऽन्यत्रैवदृश्यते॥कुतोभस्मत्वमाप्तस्यनरत्वंपुनरि
ष्यते॥एकत्वेनास्तिमानंचश्रुतिरप्याहसादरं॥भिन्नाश्चभिन्नधर्माश्चपदार्थानिखिलाअपि॥स्वैःस्वैर्धर्मैरभि
न्नाश्चस्वरूपैरपिसर्वशः॥अनिवृत्तविनाशास्तुधर्माऽभयरूपकाः॥नकेनचिदभिन्नोतोभगवान्स्वगुणैर्विना॥
इतिव्युत्पत्तिरपिहिसादृश्येनैवगम्यते॥सर्वेषुयुगपच्छब्दःसदृशेषुप्रवर्तते॥तथापिप्राप्तितस्त्वेकवचनाच्चवि

व्याख्या.
२।२

॥१८६॥

शेषतः ॥ अभीष्टावगतिश्चस्याच्छक्तिः सादृश्यगायतः ॥ तादृशोयंचतच्छब्दइतिज्ञापयतिस्फुटं ॥ जातितश्चे
 त्कथंतासुतत्रचेदनवस्थितिः ॥ तथैवव्यक्तिविज्ञानंव्यक्तित्वाभावदूषितं ॥ यदितच्चास्तितस्यापिविशेषेष्वन
 वस्थितिः ॥ कथंस्वरूपत्वमपिज्ञायतेनुगतंयदि ॥ एकव्युत्पत्तिपर्यंतमनवस्थादिदूषितं ॥ कल्पनागौरवा
 तेनयुक्तानानुगकल्पना ॥ औपाधिकविशिष्टाद्यमपितद्वस्तुकिंततः ॥ अन्यत्तदेवचेदग्निमत्त्वंकिंतत्रभण्यते ॥
 अग्निसंयोगमात्रंचेद्भवेत्तत्सिद्धसाधनं ॥ भूधरस्याग्निसंयोगोयदिषष्ठ्यर्थएवकः ॥ समवायोयदिह्यस्यैक
 त्वात्सिद्धसाधनं ॥ यद्यस्यौपाधिकोभेदःकुतएकत्वमिष्यते ॥ नानिर्वाच्यंहितेनेष्टमतऔपाधिकान्ययोः ॥
 सत्यत्वात्कौविशेषःस्यान्मायावाद्यन्यथावदेत् ॥ उपाधिजन्यंतद्रूपमितिचौपाधिकंभवेत् ॥ उभयत्राप्यनंताः
 स्युःसमवायाइतस्ततः ॥ भिन्नत्वंचैवतेष्वस्तिकोविशेषउपाधिगे ॥ अविद्यमानएवान्यःसमवायोधिगम्यते ॥
 उपाधिनातद्रूपकमनुमानंनमाभवेत् ॥ एवमेवासतःसत्तासमवायोजनिर्मता ॥ तत्रापिहुक्तदोषाणानैवकिं
 चिन्निवारकं ॥ अस्मत्पक्षेविशेषस्यसर्वत्रांगीकृतत्वतः ॥ नास्तिदोषःकचिद्भावोह्यभावश्चसएवहि ॥ अभावस्य
 चधर्माःस्युर्भावास्तेषांचतेखिलाः ॥ प्रत्यक्षमानतःसर्वमेतन्नोवारणक्षमं ॥ सर्वेभावाअभावाश्चपदार्थास्तेनसर्वदा

अनु
॥ २७ ॥

॥ तथापि प्रथमं बुद्धे र्यो निषेधस्य गोचरः ॥ सोभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः ॥ तस्मात्प्रध्वस्तभेदादिसदित्ये
वावगम्यते ॥ अस्य भावोस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च भस्मता ॥ इत्यादियुज्यते सर्वप्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥ अन्योन्याभा
वभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक् ॥ यत्कल्पयंतितच्चैव कल्पना गौरवाद्गतं ॥ पर्यायत्वेन तेशब्दाज्ञायंते सर्व एव हि ॥
भेदस्य तु स्वरूपत्वे येवदंति च शून्यतां ॥ अद्भुतास्ते यतो न्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदो यं न
तु स्वस्मात्कथंचन ॥ विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु शून्यता ॥ न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते ॥ वि
दारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः ॥ अविदारणे पि ह्यास्यस्य भिन्नावोष्ठौ च तस्य च ॥ अत उन्मत्तवाक्यत्वा
न्मायावादो ह्युपेक्षितः ॥ न चामंदसदानंदस्य नंतगुणार्णवः ॥ ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयो प्रमितत्वतः ॥ मय्यनं
तगुणेन तं गुणतो नंतविग्रहे ॥ अनंतगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः ॥ नारायणः परो शेषचेतनेभ्यः परंपदं ॥
इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनंतैश्चावसीयते ॥ अनंतगुणताविष्णोः कथमेव ह्यपोद्यते ॥ यद्यनंतविशेषाश्च तज्ज्ञानादे
र्निवारिताः ॥ कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थविधीयते ॥ औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥ स्वप्रकाशत्वम
पितु यैज्ञानस्य निवारितं ॥ कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ज्ञानं विश्वाधिगं त्वेकं तज्ज्ञानविषयं परं ॥

व्याख्या-
२।२

॥ १८७ ॥

इतिज्ञानद्वयेनैवसर्ववित्परमेश्वरः ॥ इतिचेदेपएवार्थस्तज्ज्ञानावसितोयदि ॥ स्वप्रकाशत्वमेवस्याज्ज्ञानंहेतद्वि
शेषणं ॥ ज्ञानांतरेणचेदत्रभवेदेवानवस्थितिः ॥ स्वप्रकाशत्वमेतस्मादुर्निवारंसमापतेत् ॥ सुखवान्दुःखवांश्चस्या
दितिव्याप्तिश्चनोभवेत् ॥ निर्दुःखत्वंमहानंदःश्रुत्यैवेशस्यभण्यते ॥ योशनायापिपासेचशोकादींश्चातिवर्तते ॥
आनंदंब्रह्मणोविद्वान्विपाप्मेत्यादिकाचसा ॥ ईश्वरस्यतथेष्टत्वंदुःखित्वोपाधिरित्यपि ॥ उक्तेकिमुत्तरंब्रूयाच्छ्रु
त्यनादरतत्परः ॥ नचात्मदुःखितेच्छास्यादतएतन्निवार्यते ॥ सहदर्शनमात्रेणश्रुतीनामपलापकः ॥ यज्ञादेरपि
पापस्यहेतुत्वंहिंसयायुतेः ॥ नानुमातिकथंतत्रयद्युपाधिर्निपिद्धता ॥ अदुःखित्वेनचानुक्तिःकथंनोपाधितां व्रजे
त् ॥ अदुःखमितरत्सर्वजीवाएवतुदुःखिनः ॥ तेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेवाप्रवर्तते ॥ इतिश्रुतिर्हिपरमाश्रुत्युक्तिर्य
दिकारणं ॥ किंकार्यमनुमानेनगलस्तनसमेनहि ॥ अनुमानेनयद्यर्थःश्रुतिदृष्टोप्यपोद्यते ॥ पूर्वोक्तेनप्रकारेणने
श्वरोधर्मएवच ॥ स्यात्तत्फलंचतेनात्रश्रुतिरेवप्रमाभवेत् ॥ ईशस्यानुमयासिद्धेःश्रुतिर्धर्मिप्रमाभवेत् ॥ तयासर्वगु
णैःपूर्णईशउक्तोयतस्ततः ॥ अनानंदानुमानस्यधर्मिग्राहिविरोधतः ॥ नप्रमाणंभवेत्तस्मान्नानुमात्रोपयोगिनी ॥
नित्येच्छत्वात्परेशस्यपरमाणुसदात्वतः ॥ अदृष्टकालयोश्चैवभावात्कार्यंसदाभवेत् ॥ नहिकालविभेदोस्तितत्पक्षे

अनु
॥ २८ ॥

स्मन्मतेहरेः। विशेषकालएवैतत्सृष्ट्यादीच्छासदातनी(ना)।विशेषाश्चैवकालस्यहरेरिच्छावशाःसदा।सर्वेनिमे
षा इति हि श्रुतिरेवाहसादरं॥उदीरयतिकालाख्यांशक्तिमित्यस्यवागपि।कालस्यकालगत्वेननविरोधोपिकश्च
न॥असंख्यातविशेषत्वादिच्छायाअपिसर्वदा।ईशोदेशश्चकालश्चस्वगताएवसर्वदा॥ईशाधीनौचतौनित्यंत
दाधारौचतद्वतौ॥इतिश्रुतिरपिप्राहकालेस्वोद्दिष्टएवतु॥तत्कालसृष्टिमेवातोवांछतीशःसदैवहि॥स्यात्कालः
सतदैवेतिकालस्यस्वगतत्वतः।स्वभावादेवहीच्छैपादेवस्यैषइतिश्रुतेः।स्वभावोपिपरेशेच्छावशइत्युदितःपुरा।
नित्याअनित्याश्चततस्तदधीनाइतिश्रुतिः॥॥ॐरूपादिमत्त्वाच्चविपर्ययोदर्शनात्ॐ॥॥ॐउभयथाचदोषा
त्ॐ॥॥रूपस्पर्शादिहेतुभ्यःपरमाणोरनित्यता॥अनुमेया॥॥ॐअपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षाॐ॥॥श्रु
तीनांचविरुद्धत्वान्नतन्मतं॥उपादेयमतश्चायमविरुद्धःसमन्वयः॥६॥॥ॐसमुदायउभयहेतुकेपितदप्रा
प्तिःॐ॥॥वैभाषिकाश्चसौत्रांताःस्वरसक्षणिकंजगत्॥अणूनांसमुदायंचकालकर्मनिमित्ततः॥उत्पत्तिकालेयु
क्तानामात्मानंचक्षणस्थितं॥नित्यंसंतानमेतेषांपंचस्कंधात्मनास्थितं।संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मनास्थि
तिः॥दुःखाभावंसुखंचाहुररूपज्ञानसंततिं॥मोक्षंससमुदायोहिनैकस्मादेवयुज्यते॥नोभयोश्चोभयत्वंयत्स

व्याख्या.
२।२

॥१८८॥

मुदायव्यपेक्षया ॥ अतो न्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥ ॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ ॥ अन्योन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनं ॥ स्यात्तत्सदा तनत्वे पितृत्वसामीप्यहेतुकं ॥ इति चेत्कार्यसंभूतिमात्रव्यापृतिकारणं ॥ न तु कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतो र्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणतात्मनः ॥ संयोगिरूपराहित्या नैव तज्ज्ञानतापि हि ॥ विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते ॥ कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्यायत्किंचिद्यस्य कस्यापि कारणं ॥ अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥ यस्य कस्यापि यत्किंचिद्विशेषमुपपादयेत् ॥ कार्यं च कारणं चैव यत्किंचिद्यस्य कस्यचित् ॥ भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणं ॥ इति नित्यविनाशित्वे केन मानेन गम्यते ॥ इदं न जायते मुष्मादित्यत्रापि न कारणं ॥ विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यंते सदा तनाः ॥ दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ॥ फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते ॥ सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्याविशेषतः ॥ अविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वात्किं नानुमीयते ॥ यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु ॥ सधर्मिप्रतियोगित्वमभावस्य नियामकं ॥ तौ विना न ह्यभावश्च कचिदृष्टः कदाचन ॥ अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते ॥ स्वीकारत्यागतो दृष्टदृष्टयोः सर्ववस्तुषु ॥ गुणानुन्मत्त एवासौ विदधा

अनु
॥ २९ ॥

त्यधिकंपुनः ॥ ॥ ॐ उत्तरोत्पादेचपूर्वनिरुधात् ॐ ॥ ॥ उत्तरोत्पत्तिमात्रेणविनाशात्पूर्ववस्तुनः ॥ नसंस्कारा
र्पकत्वंचयुज्यतेकस्यचित्कचित् ॥ अतोज्ञातंमयेत्यादिनज्ञेयमनुमाकुतः ॥ एकत्वमनुभूतिस्थंत्यक्त्वानिर्मानि
काभिदा ॥ कुतआत्मादिकेषुस्याद्वल्येवानुभवोयतः ॥ कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वंविनाकथं ॥ पूर्वसंस्कार
योगीस्यादुत्तरोनियमेनच ॥ संबद्धाएवसंस्कारमन्यत्रादधतेखिलाः ॥ असंबद्धः कथंपूर्वउत्तरेवासनाकरः ॥ एक
कालतयायोगंविनासंस्कारतः कथं ॥ क्षणमात्रमवस्थानंस्वीकृतंसर्ववस्तुषु ॥ पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षणदृष्य
ते ॥ ॥ ॐ असतिप्रतिज्ञोपरोधोयौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ ॥ पूर्वभावभवंकार्यमुततन्नाशसंभवं ॥ यौगपद्यंसतिभवे
दुत्पाद्यानामशेषतः ॥ विनाशेचेन्नतत्कार्यकार्योत्पत्तौचकाप्रमा ॥ अभेदेपिविशेषेणदेहदीपफलादिषु ॥ विशे
षदर्शनंयुक्तमस्माकमनुभूतितः ॥ विशेषदर्शनंमानंयदिनस्थैर्यद्वक्तुतः ॥ दिक्सुखेचखदृष्टांताद्भावौसच्चेत्कचि
द्भवेत् ॥ विश्वंप्रत्यक्षगंत्यक्त्वातयोर्ननुमितं वदेत् ॥ मायावादिवदेवासावुपेक्ष्योभूतिमिच्छता ॥ सर्वप्रमाणसि
द्धंयद्बुद्धेर्भेदेनसर्वदा ॥ कथंनुतस्यबुद्धित्वंविश्वमन्यच्चकिंप्रमं ॥ सर्वलोकोविभेद्यंजोयस्मादनुभवात्सदा ॥ त
स्यापलापिनः किंननिष्प्रमाणकवादिनः ॥ सोहंतदिदमेवाहंसुखीसद्गगनंदिशः ॥ सत्याइत्याद्यनुभवाः सदात

व्याख्या-
२।२

॥ १८९ ॥

प्रतिपक्षगाः॥ अतोनिर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगं ॥ दुर्मतंकोनुगृहीयाद्विनाऽसुरतर्तिकचित् ॥७॥ ॐना
सतोदृष्टत्वात् ॐ ॥ ॥ अपरःशून्यमखिलमनोवाचामगोचरं ॥ निर्विशेषंस्वयंभातंनिर्लेपमजरामरं॥ अशेषदो
षरहितमनंतदेशकालतः॥ वस्तुतश्चतदस्मीतिनित्योपासापरोक्षितं ॥ रागादिदोषरहितंतद्भावंयोगिनंनये
त् ॥ तस्यैवानादिसंवृत्यानानाभेदात्मकंजगत् ॥ सदिवाभातिसत्यत्वंसांवृतंतस्यचेष्ट्यते॥ पारमार्थिकसत्यत्वं
शून्यादन्यस्यनक्वचित् ॥ सांवृतेनैवसत्त्वेनव्यवहारोखिलोभवेत् ॥ शून्यात्संवृतियोगेनविश्वमेतत्प्रवर्तते ॥ सृ
ष्टिकालेपुनश्चांतेस्तिमितंशून्यतां व्रजेत् ॥ इतिब्रूतेतमुद्दिश्यजगादजगतांगुरुः॥॥ ॐनासतोदृष्टत्वात् ॐ ॥
नासतो जगतोभावो न हि दृष्टासतो जनिः॥ सतःक्वचित्प्रमाणंचदृष्टिरेवाखिलाद्वरं ॥॥ ॐउदासीनानामपिचै
वंसिद्धिः ॐ ॥॥ यद्येवंसप्तमरसान्मधुरादिवपीनता ॥ भवेज्जनस्यमार्जारशृंगगोरिवघातकं ॥ कार्यार्थीकार
णंसच्चनोपादद्यात्कथंचन॥ नप्रवर्तेतचेष्टायशून्यादेवेष्टसंभवात्॥ देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो भवेत्॥
पुरुषेच्छानुसारेणयदिकिंचित्प्रजायते ॥ किंनानुमीयतेतद्द्रष्टुत्वात्पुरुषोद्भवः ॥ सर्वस्यापि ॥ ॐनाभावउ
पलब्धेः ॐ ॥ नचाभावोविश्वंसदितिगम्यते ॥ यतोनुभवरोधेतुवचनंवादिनःकुतः ॥ स्वप्नभ्रांतिवदेवेदंसंवृत्यै

अनु
॥ ३० ॥

वोपलभ्यते ॥ यदिसत्त्वेन ॥ ॥ ॐ वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवत् ॐ ॥ ॥ किंचात्रभ्रमोनैवनिवर्तते ॥ अनादेरस्यवि
श्वस्यनिवृत्तिर्यदिचेष्यते ॥ निवृत्तिश्चनिवर्तेततस्याभ्रांतित्वसंभवात् ॥ दृष्टस्यभ्रांतिताचेत्स्याददृष्टेनभ्रमःकु
तः ॥ गवामश्रृंगिभावेननहिस्याच्छशश्रृंगिता ॥ अस्माकंतुप्रमाणेनप्रसादादीश्वरस्यच ॥ उक्तभंग्यागमानां
चप्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलं ॥ दृश्यत्वाद्विमतंमिथ्यास्वप्नवच्चेदियंचमा ॥ मिथ्याचेत्साध्यसिद्धिर्नव्यभिचारो
नचेद्भवेत् ॥ साधकत्वमसत्यस्यसाध्यंविप्रतिपत्तितः ॥ तस्यचेत्यनवस्थास्यात्सत्त्वंचास्यानुभूतितः ॥ अनुभूति
विरोधेनमिथ्यात्वेमानकाचन ॥ अतीतानागतौकालावपिनःसाक्षिगोचरौ ॥ तत्संबंधितयासत्त्वमपिदृष्टस्य
साक्षिगं ॥ दृढदृष्टंतुयदृष्टं दृष्टाभासस्ततोपरं ॥ भ्रांतेःसंवृतिसत्यस्यविशेषोव्यभिचारवान् ॥ तेनाप्यङ्गीकृतःस
म्यक्सनःसत्यत्वमेवहि ॥ विज्ञानाद्यभिचारोस्यकदाचित्स्यादितिप्रमा ॥ नैवदृष्टाप्रमासाचनभवेत्स्वविरोध
तः ॥ भेदोविशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षयायदि ॥ अन्योन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्यइतियन्नतत् ॥ स्वरूपंवस्तुनोभे
दोयन्नतस्यग्रहेग्रहः ॥ अन्यथास्यामुनाभेदइतिवक्तुंनशक्यते ॥ अगृहीतोयदाभेदस्तदास्वस्मादितिग्रहः ॥
स्यात्प्रतीतिविरोधाच्चनहिकश्चित्तथावदेत् ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदायुगपद्यदि ॥ विशेषणंविशेष्यंचत

व्याख्या.
२।२

॥ १९० ॥

द्वावश्चैव गृह्यते ॥ को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु ॥ अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ॥ किंच भेदः
कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति ॥ धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तो न्योन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसं
श्रयः ॥ अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योन्यसंश्रयः ॥ एतादृशस्य वक्तारोऽबुभौ जात्युत्तराकरौ ॥ मायीमाध्य
मिकश्चैव तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ॥ यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ॥ न हिनक्षणभेदोस्ति निर्विशेषत्वतस्त
योः ॥ अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणं ॥ स्ववाक्याभावसंवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः ॥ तत्पक्ष इति वै धर्म्यान्न
स्वप्नादिवदित्यजः ॥ अप्रयत्नान्निराचक्रे चेति दृष्टिविरुद्धतां ॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य सूचयामास विश्वकृत् ॥ ८ ॥
॥ ॐ नभावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥ ॥ ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते ॥ तत्र संततिभेदश्च स्वभेदो भेद एव च ॥ कल्पि
ताः प्रतिभासंते नानासंवृतिभूमिषु ॥ इत्येतदपि नो युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥ भासते नु भवस्यैव विरुद्धत्वादपे
शलं ॥ तन्मतं ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण ॥ ॥ ॐ सर्वथानुप
पत्तेश्च ॐ ॥ ॥ सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥ ९ ॥ ॥ ॐ नैकस्मिन्नसंभवात् ॐ ॥
आह क्षपणको विश्वं सदसद्वयमद्वयं ॥ द्रयाद्वयमतत्सर्वसप्तभंगिसदातनं ॥ नैतत्पदार्थ एकस्मिन् युक्तं दृष्टिविरो

अनु
॥ ३१ ॥

धतः॥भावाभावतयाविश्वयेनरूपेणमीयते॥तद्रूपमेवतदितिनियमःकेनवार्यते॥तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थस्वीकृतात
त्तदात्मता॥यदितैरखिलैर्दोषैर्लिप्यतेचलदर्शनः॥अतिहायप्रमाणाप्तनियमंसदसत्तया॥अशेषमाविरुद्धंच
निर्मानंव्याहृतंसदा॥सर्वप्रकारंवदतोदृष्टहानिरमग्रहः॥स्वव्याहृतत्वमित्याद्यादोषाःसर्वेभवन्तिहि॥वक्तिस्वप्र
भमात्मानंदेहमानं॥॥ॐएवंचात्माकात्स्न्यंॐ॥॥ॐनचपर्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यःॐ॥॥तदप्यलं॥
दृष्टंनानाशरीरेषुप्रवेशादन्यथाभवात्॥अन्यथाभावियद्वस्तुतदनित्यमितिस्थितिः॥तन्मतेतदनित्यत्वंपुद्गल
स्यानिवारितं॥नानित्यतास्मत्पक्षेतुचैतन्यादेर्विशेषिणः॥लक्षणस्यनिवृत्तौतुस्यान्नतच्चेतनेकचित्॥ओतप्रो
तात्मकत्वंतुपटेदेहंगसंस्थितिः॥इत्यादिलक्षणस्यैवनिवृत्तौस्यादनित्यता॥भौतिकंत्वेवरूपादिव्याप्तनाशेननो
मते॥नैवंतस्यान्यथाभावोयस्यानित्यत्वमीरितं॥रूपादियुक्तस्यतथाजगन्नाशित्वसिद्धये॥व्याहृतातयान्य
थाभावादात्मनोनित्यताभवेत्॥॥ॐअंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्ॐ॥॥नित्योर्ध्वगतिरप्येषा
यामुक्तिरितिकथ्यते॥अलोकाकाशमाप्तस्यकथंनविकृतिश्चसा॥कीदृशश्चान्यथाभावोनाशहेतुतयेष्यते॥
संस्थानापगमश्चेत्सनहिभूसागरादिषु॥यःकश्चिदन्यथाभावोयदिमुक्तिश्चतादृशी॥देहमानेविकारस्स्यादि

व्याख्या

२।२

॥१९१॥

तिस्थासूननात्मनः ॥ आहहस्त्यादिदेहेषुह्यपिस्यादन्यथाभवः ॥ अणुदेहस्यजीवस्यगजत्वेविकृतिर्हिया ॥ दे
हव्याप्तौविशेषःकस्तस्याःस्थासुतनौचनुः ॥ गीतात्पुष्पफलावाप्तिःस्पर्शात्कार्श्यंरसात्स्थितिः ॥ अपिवृक्षस्यदृश्यं
तद्वतिनानात्मताभवेत् ॥ एवंचात्माकात्स्न्यमितिततएवाहवेदवित् ॥ १० ॥ ॥ ॐपत्युरसामंजस्यात् ॐ ॥ ॥ स
र्वज्ञत्वादिकैस्सर्वैर्गुणैर्युक्तंसदाशिवं ॥ जगद्विचित्ररचनाकर्तारंदोषवर्जितं ॥ आहुःपाशुपतास्तच्चबहुश्रुतिवि
रोधतः ॥ नोपादेयंमतंह्यस्यदेवस्यस्तुहिगर्तगं ॥ उत्पिपेपशिरस्तस्यगृणीपेसत्पतिपदं ॥ यद्विष्णोरुपमंहंतुरुद्र
माकृष्यतेमया ॥ धनुर्यकामयेतंतमुग्रंमाशिश्रदेवताः ॥ भ्रंछिश्रदेवानेकोसावासीन्नारायणःपरः ॥ तस्माद्दुद्र
स्संप्रसादश्चाभूतांवैष्णवंमखं ॥ यज्ञेनयज्ञमयजंतावधन्पुरुषंपशुं ॥ योभूतानामधिपतीरुद्रस्तंतिचरोवृषा ॥ इ
त्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतंत्र्यंजनिर्मृतिः ॥ परार्थीनपदप्राप्तिरज्ञत्वंप्रलयेभवः ॥ प्रतीयंतेसदोपत्वान्नेशःपशुप
तिस्ततः ॥ ॥ ॐसंबंधानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ अशरीरत्वतस्तस्यसंबंधोजगताकचित् ॥ कर्तृत्वेननयुज्येतदेहिनो
ज्ञानदृष्टिः ॥ ॥ ॐकरणवच्चेन्नभोगादिभ्यः ॐ ॥ ॥ नचदेहादिवद्विश्वमस्यस्याद्भोगसंभवात् ॥ ॥ ॐअधिष्ठा
नानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ अधिष्ठानेस्थितःकर्ताकार्यकुर्वन्प्रतीयते ॥ नास्याधिष्ठानयोगोस्तिभूतानांप्रलयेतदा ॥

अनु
॥ ३२ ॥

अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा ॥ देहीचेदंतवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥ न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामा-
ण्यगौरवात् ॥ मनोबुद्धं गितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यशक्तिरूर्जिता ॥ देहो विष्णो-
र्न ते विष्णो वा सुदेवो ग्रतो भवेत् ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मान च शंकरः ॥ अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया
परः ॥ स देहस्सुखगंधश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ॥ ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोक्षरः ॥ आनंद एक एवाग्र आ-
सीन्न नारायणः प्रभुः ॥ प्रियंतस्य शिरो मोद प्रमोदौ च भुजौ हरेः ॥ आनंदो मध्यतो ब्रह्म पुच्छ नान्यदभूत्कचित् ॥ मन-
सो स्या भवद्ब्रह्माललाटादपि शंकरः ॥ पक्षयोर्गुरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः स-
हस्रपात् ॥ इत्यादि श्रुतिसंदर्भवलान्नित्यगुणात्मनः ॥ विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीद्वितीयते ॥ मानवत्त्वादि-
रोधः कोना मानं कचिदिष्यते ॥ अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ अत उक्तं समस्तं च वा सुदेवस्य युज्य-
ते ॥ शिवादिनाम युक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ॥ नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवानामधाः ॥ विष्णुनामानि ना-
न्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयं ॥ न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ ॥ इत्यादि श्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ॥
पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा ॥ तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः ॥ समब्राह्मविरोधाच्च नियमाद्वैष्ण-

व्याख्या.
२।२

॥ १९२ ॥

वेष्वापि ॥ मोहार्थमुक्तितश्चैव विष्णुरेको गुणार्णवः ॥ स्कंदसूर्यगणेशादिमतानिन्यायतोमुतः ॥ निराकृतान्य
 शेषेण सिद्धांतस्याविशेषतः ॥ ॥ ॐ उत्पत्त्यसंभवात् ॐ ॥ ॥ निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् ॥ दूष्य
 ते महती देवी ह्रींकारी सर्वकारणं ॥ त्रिपुराभैरवीत्यादिनामभिः साभिधीयते ॥ तस्याः सदा शिवाद्याश्च जायन्ते
 देवमानवाः ॥ भूतभौतिकमप्येतदितितन्नोपपद्यते ॥ दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ॥ केवलाभ्यो
 न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसंभवात् ॥ नाच्यं महावाममतं वामैरन्यैरुदीर्यते ॥ शिवोपसर्जनाशक्तिः ससर्जदंसमंत
 तः ॥ इतितच्चोपपन्नं ॥ ॥ ॐ न च कर्तुः करणं ॐ ॥ ॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥ अदेहत्वादपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञ
 मीश्वरं ॥ अणुवामानतद्युक्तं ॥ ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ॥ ईशवादप्रवेशनात् ॥ सार्वज्ञा
 दिर्गुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयं ॥ न युज्यते ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ॥ ॥
 ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्येन विरोधतः ॥ सतां जुगुप्सितत्वाच्च नांगीकार्यं हितन्म
 तं ॥ पंचरात्रनिषेधार्थमेतान्या चक्षते यदि ॥ सूत्राण्यतिविरुद्धं तद्यत आह सभारते ॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ताना
 रायणः स्वयं ॥ ज्ञानेष्वेते पुराजेंद्रसर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पंचरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरानृप ॥ एकांतभावोपगता

अनु
॥ ३३ ॥

वासुदेवंविशंतिते ॥ इतिगीताचतच्छास्त्रसंक्षेपइतिहीरितं ॥ वेदेनपंचरात्रेणभक्त्यायज्ञेनचैवहि ॥ दृश्योहंनान्यथादृश्योवर्षकोटिशतैरपि ॥ इतिवाराहवचनंश्लोकाइतिवचःश्रुतौ ॥ वेदैश्चपंचरात्रैश्चध्येयोनारायणःपरः ॥ पंचरात्रंचवेदाश्चविद्यैकैवद्विधेयते ॥ इत्यादिवेदवचनैःपंचरात्रमपोद्यते ॥ कथमेवात्रदोषःकउत्पत्तिर्ज्ञोतइत्यपि ॥ इहैवोक्तानचाभूतभावस्तत्रापिकथ्यते ॥ अनादिकर्मणावद्धोजीवःसंसारमंडले ॥ वासुदेवेच्छयानित्यंभ्रमतीतिहितद्वचः ॥ नहिसंसारसादित्वंपंचरात्रोदितंकचित् ॥ जीवाभिमानिशेषस्यनाम्नासंकर्षणस्यतु ॥ वासुदेवाज्जनिःप्रोक्ताप्रद्युम्नस्यततस्तथा ॥ मनोभिमानिनःकामस्यैवंसाक्षाद्धरेःकचित् ॥ संकर्षणादिनामैवनिर्त्याचिंत्योरुशक्तितः ॥ व्यूहयुक्तोन्यथानूद्यकथंदुष्टत्वमुच्यते ॥ यदिविद्याच्चतुर्वेदानितिवद्वेदपूरणं ॥ पंचरात्रादितिकुतोद्वेषःशांडिल्यवर्तने ॥ अतःपरमशास्त्रोरुद्वेपादुदितमासुरैः ॥ दूषणंपंचरात्रस्यवीक्षायामपिनक्षमं ॥ अतोशेषजगद्धातानिर्दोषोरुगुणार्णवः ॥ नारायणःश्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ॥ अंधंतमःप्रविशंतियेत्वविद्यामुपासते ॥ ततोभूयइवायांतिएतस्यानैवनिंदकाः ॥ ततोविद्यामविद्यांचयोजानालुभयंसह ॥ दोषज्ञानादतीत्यैतांविद्ययामृतमश्नुते ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने

व्याख्या-
२।२

॥१९३॥

द्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ २ ॥

॥

॥

॥

॥

ॐ॥ अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिप्रभुः ॥ करिष्यन्नधिदेवाधिभूतजीवपरात्मनां ॥ स्वरूपनिर्णयायैवव
चनानांपरस्परं ॥ पादेनानेनाविरोधंदर्शयत्यमितद्युतिः ॥ अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोभ्यंचततोधिकं ॥ एत
त्सर्वततःसाम्यंद्वारवैयर्थ्यमेवच ॥ दृष्ट्युक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः ॥ प्रसिद्धनामस्वीकारेबहुवा
क्यानुवर्तिता ॥ लोकदृष्टानुसारित्वंजीवसाम्यमनादिता ॥ तत्रतत्रपरिज्ञानंगुणसाम्यश्रुतीतथा ॥ उत्पत्तिम
त्त्वंस्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ॥ नानाश्रुतिश्चवैचित्र्यंयुक्तयःपूर्वपक्षगाः ॥ व्यवस्थानुपपत्तिश्चस्वातंत्र्यमनुसा
रिता ॥ मुख्यताशक्तिमत्त्वंचवैरूप्यंसर्वसंग्रहः ॥ गत्यादिरीशशक्तिश्चसर्वमानविरोधिता ॥ अभीष्टासिद्धिसु
व्यक्तीशास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ॥ विशेषकारणंचेतिसिद्धांतस्यैवसाधिकाः ॥ ॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ ॥ प्रकृतिः
पुरुषःकालोवेदास्तदभिमानिनः ॥ महदाद्याश्चजायंतेपराधीनविशेषिता ॥ इदंसर्वससर्जेतिजनिमत्त्वमिहो
दितं ॥ अवकाशमात्रमाकाशःकथमुत्पद्यतेन्यथा ॥ यद्यनाकाशतापूर्वकिंमूर्तनिबिडंजगत् ॥ मूर्तसंपूर्णताचै
वयद्यनाकाशताभवेत् ॥ मूर्तद्रव्याणिचाकाशस्थितान्येवहिसर्वदा ॥ अतआकाशशब्दोक्तस्तद्देवोत्रविनाय

अनु
॥ ३४ ॥

कः ॥ देहोत्पत्त्यासमुत्पन्नइति श्रुत्याभिधीयते ॥ भूतमप्यसितंदिव्यदृष्टिगोचरमेव तु ॥ उत्पद्यते व्याकृतं हि गग
नं साक्षिगोचरं ॥ प्रदेशइति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हितत् ॥ तथापि मूर्तसंबंधपरतंत्रविशेषयुक् ॥ स्वमेवोत्पत्तिम
न्नामश्रुतिशब्दविवक्षितं ॥ प्रकृतिः पुरुषः कालइत्येते च समस्तशः ॥ ईशाधीनविशेषेण जन्याइत्येव शब्दिताः ॥
कालप्रवाहएवैकोनित्योनतुविशेषवान् ॥ पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ॥ सिसृक्षुत्वविशेषंतत्साका
ङ्गवदिच्छया ॥ प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि ॥ पुमांसो देहसंबंधात्सृष्टिमंतइतीरिताः ॥ १ ॥ ॥ ॐ ए
तेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ॥ एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः ॥ मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरोत्पत्तिकार
णात् ॥ पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः ॥ नैव किंचित्ततो जन्मवर्जितं परमादृते ॥ पराधीनविशेषत्वे ज
न्मनःस्थूलताभवः ॥ पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ॥ रमायानैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलं ॥ प्रधा
नस्य च वेदस्य वेदस्यापीश्वरेच्छया ॥ व्यक्तिर्नामविशेषोऽस्ति तस्मात्तद्विशेषतैव हि ॥ उत्पत्तिरत्र कथिता ॥ २ ॥ ॥ ॐ
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ॥ स्वतंत्रत्वात्परात्मनः ॥ नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतंत्रंततोपरं ॥ ३ ॥ ॥ ॐ
व्यतिरेको गंधवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥ ॥ अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः ॥ कृत्वा भोगान्प्रदायैव चैक्य

व्याख्या
२।३

॥१९४॥

मापादयेत्पुनः ॥ अतर्दशवशंसर्वचेतनाचेतनंजगत् ॥ अविभागंविभागाययदानयतिकेशवः ॥ किमशक्यं
परेशस्यतदेतिह्यभिधीयते ॥ १३ ॥ ॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ ॥ एवंस्थितेपिजीवैक्यंकेचिदाहुःपरात्मना ॥
तद्योहमितिपूर्वाभिःश्रुतिभिश्चानुमाबलात् ॥ नतद्युक्तंयतोविष्णुःपृथगेवाभिधीयते ॥ प्रज्ञानेत्रोलोकइतिमु
क्तौभेदोभिधीयते ॥ एतमानंदमित्यन्यापरमंसाम्यमित्यपि ॥ इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपि
नोपजायन्तेप्रलयेनव्यथंतिच ॥ उपसंपद्यतेज्योतिःस्वरूपेणाभिपद्यते ॥ तत्रपर्येतिजक्षंश्चक्रीडन्नपिसदासु
खी ॥ आचक्ष्वमेपरंमोक्षंधीरायंप्रवदंतितं ॥ इत्युक्तआहवाग्देवीपरंमोक्षंप्रजापतेः ॥ शाखांशाखांमहानद्यःसं
यांतिपरितःस्रवाः ॥ धानापूपामांसकामाःसदापायसकदर्दमाः ॥ यस्मिन्नग्निमुखादेवाःसैद्राःसहमरुद्गणाः ॥ ईजि
रेक्रतुभिःश्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते ॥ प्रविशंतिपरंदेवंमुक्तास्तत्रैवभोगिनः । निर्गच्छंतियथाकामंपरेशेनैवचोदि
ताः ॥ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभं ॥ ससंगत्यपुनःकालेकालेने
श्वरमूर्तिना ॥ जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते ॥ ऋचांत्वःपोषमास्तेचपरेणप्रेरिताःसदा ॥ यत्कामस्तत्सृज
त्यद्वैवात्मनातत्सृजत्यपि ॥ सहैवब्रह्मणाकामान्भुंक्तेनिस्तीर्णतद्गुणः ॥ दुःखादींश्चपरित्यज्यजगद्वापारवर्जि

अनु
॥ ३५ ॥

तः॥भुंक्तेभोगान्सदैवोच्चानित्याद्यागममानतः॥मुक्तस्यभेदावगतेःकथमेवह्यभिन्नता ॥ जीवेशयोर्नानुमाच
तदभेदंप्रमापयेत् ॥मिथ्यैवभेदोविमतोभेदत्वाच्चंद्रभेदवत्॥इतिचेत्साध्यधर्मोयंसन्नसन्वानवोभयं ॥ यदिसन्न
पसिद्धांतःसएवासन्नितीरिते॥नोभयंचेन्नसिद्धंतदितिमानस्यदूषणं ॥ नचमानांतरेणैतच्छक्यंसाधयितुंकचि
त्॥ अनुमानेनचेत्सैवह्यनवस्थाभविष्यति॥नचागमस्तदर्थोस्तिनासदासीन्नतद्वदेत्॥परिशेषादनिर्वाच्यंयदि
सिध्येत्परात्मनः॥अनिर्वाच्यत्वमेवस्यात्परिशिष्टोह्यसौतदा॥ नचान्यआगमस्तत्रसदसत्प्रतियोगिनि॥ नचप्र
त्यक्षमत्रास्तिनचार्थापत्तिरिष्यते॥बाधायोगात्सतइतिबाधाभावतएवहि ॥इष्टापत्तिर्नहिभ्रांतावपिबाधोवग
म्यते॥विषयस्यकुतोबाधोविद्यमानंहिबाध्यते॥नहिवंध्यासुतोबाध्योयज्ञदत्तोहिबाध्यते॥ बाधायोगात्सतइ
तिव्याप्तिरेषाकदृश्यते॥कश्चायंबाधउद्दिष्टोनहिनाशोसतोभवेत्॥निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्यकथमेवोपपद्यते ॥ नासी
दस्तिभविष्यच्चतदितिज्ञानमेयता ॥ यदिबाधस्तदासत्त्वंतेनैवांगीकृतंपुनः ॥ प्रतीतिर्नासतइतिवदन्नंगीकरो
तितां॥निषेधोह्यप्रतीतस्यकथंचिन्नोपपद्यते॥नचोपमाभवेदत्रप्रत्यक्षात्सत्त्वमेवच ॥ शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः
स्वात्मनईयते ॥ अनुभूतिविरोधेनकथमेकत्वमुच्यते॥किंचित्कर्ताचदुःखीतिसर्वैरेवानुभूयते॥ सर्वज्ञोभगवा

व्याख्या-
२।३

॥ १९५ ॥

निष्णुःसर्वशक्तिरिति श्रुतः ॥ अनुभूताद्धिभेदेन श्रुतिरेषावदत्यमुं ॥ उपजीव्यविरुद्धंतुकथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् ॥
अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति ॥ स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेत् ॥ यत्स्वरूपग्रहे मानंतद्धर्मेन
कथं भवेत् ॥ एकविज्ञानविज्ञत्याद्वयं मानं भविष्यति ॥ न चेदेकं प्रमाणं तद्वयमप्यत्र नो भवेत् ॥ धर्मिग्राहिविरो
धस्तु तस्मान्मानस्य दूषणं ॥ नोपजीव्यो ह्यभेदोत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्वलात् ॥ न च मानांतरोपेयं ब्रह्मतद्भवति क्वचित् ॥
येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यते ॥ सर्वज्ञानुभयैव शोयद्युपेयः कथंचन ॥ सर्वज्ञत्वगुणेनैव तया भेदो वगम्यते
॥ न दुःखानुभवः कापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् ॥ न हि बाधः क्वचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु ॥ यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रां
तिरित्यवसीयते ॥ अदुःखिता श्रुतिः केन न भ्रांतिरिति गम्यते ॥ श्रुतिस्वरूपमर्थश्च मानेनैवावसीयते ॥ तच्चेन्मा
नं गृहीतं ते किं दुःखानुभवे भ्रमः ॥ न च बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेव तत् ॥ बाधो यद्यनुभूते र्थे कथं निर्णयईयते ॥
कोपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते भ्रमवादिना ॥ भ्रमत्वमभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगं ॥ एकस्य भ्रमता तत्र परस्याभ्रम
ता कुतः ॥ भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्ववेद्यं हि साक्षिणा ॥ स चेत्साक्षी क्वचिद्दुष्टः कथं निर्णयईयते ॥ विशेषाः सर्व एवैते
साक्षिप्रत्यक्षगोचराः ॥ ऊरीकृत्य च तान्सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते ॥ साक्षिणो व्यवसायी तु व्यवहारो भिधीयते ॥ त

अनु
॥ ३६ ॥

स्मात्सर्वप्रसिद्धस्यव्यवहारस्यसिद्धये॥साक्षीनिर्दोषएवैकस्सदांगीकार्यएव नः ॥ शुद्धःसाक्षीयदासिद्धोदुःखि
त्वंवार्यतेकथं॥उपजीव्यप्रमाणंतद्भेदग्राहकमेवहि ॥ अतोजीवेशयोर्भेदःश्रुतिसामर्थ्यसुस्थिरः ॥ ॥ ॐ तद्ब्रु
णसारत्वात्तद्व्यपदेशःप्राज्ञवत्ॐ ॥ ॥ तथापितुचिदानंदपूर्वास्तत्सदृशागुणाः ॥ सारस्वरूपमस्यापिमुक्ताव
प्यवशिष्यते॥अतोभेदवदेवैताःश्रुतयःप्रवदंतिहि॥पौराणानिचवाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात् ॥ सादृश्या
च्चप्रधानत्वात्स्वातंत्र्यादपिचाभिदां ॥ आहुरीशेनजीवस्यनस्वरूपाभिदांकचित् ॥ स्थानैक्यमैकमत्यंचमुक्त
स्यतुविशिष्यते ॥ सादृश्यंचविशेषेणजडानांद्वयमेवतु ॥ भवेत्सादृश्यमत्यल्पंतृतीयंपरमात्मना ॥ ईशरूपक्रि
याणांचगुणानामपिसर्वशः॥तथैवावयवानांतत्स्वरूपैक्यंतुमुख्यतः ॥ यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति ॥ ए
वंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ इतिश्रुतेर्नोभयंचभेदाभेदाख्यमिष्यते॥एकमेवाद्वितीयंतन्नेहनाना
स्तिकिंचन ॥ मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति ॥ इतिश्रुताविवेक्यस्माद्भेदाभेदनिराकृतिः ॥ इवोभये
चसादृश्यइतिवाक्यशब्दनिर्णये ॥१४॥ ॥ ॐ अंशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतए
केॐ ॥ ॥ भेदस्यमुक्तौवचनादपितत्पक्षनिग्रहः ॥ चेतनत्वादिसादृश्यंयद्यभेदइतीष्यते ॥ अंगीकृतंतदस्मा

व्याख्या.
२।३

॥१९६॥

भिर्नस्वरूपैकताकचित् ॥ न केनचिदभेदोस्ति भेदाभेदोपि वा कचित् ॥ समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन् विनापि
वा ॥ इति श्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोपि केनचित् ॥ अभेदश्रुतयोऽंशत्वात्सादृश्यं चांशतास्य तु ॥ अंशस्तु द्विविधो
ज्ञेयः स्वरूपांशो न्यएव च ॥ विभिन्नांशो लपशक्तिः स्यात्किंचित्सादृश्यमात्रयुक् ॥ अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं
यथास्थितिः ॥ स एव चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावाहरेर्यथा ॥ सूर्यमंडलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान् ॥ सूर्योऽथ
सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिपः ॥ कठिणत्वेन मेवादेः पृथिव्या अपि देवता ॥ धरादेव्येव मेवैको भगवान्विष्णुरव्य
यः ॥ नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ॥ विष्णून्नाद्यभिमानिन्यो यथापभ्रष्टदेवताः ॥ सूर्यादिभ्यस्तथै
वायं संसारी परमात्पृथक् ॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥ देहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्य
देवताः ॥ अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैस्सदा ॥ एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः ॥ अनुग्राह्या
श्च ते नैव तत्प्रसादाच्च मोक्षिणः ॥ न तु मत्स्यादिरूपाणामनुग्राह्यत्वमिष्यते ॥ ॐ असंततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥ ॥
गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदोपरैर्न च ॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ॥ अंशाभासाश्च सर्वेऽपि परस्यांशान् मुख्य
तः ॥ यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदा ततं ॥ न तु पुं पादवत्पादा जीवा एते परात्मनः ॥ पूर्णास्तस्य गुणा एव प्रादु

अनु
॥ ३७ ॥

र्भावतयास्थिताः॥एवंजगादपरमाश्रुतिर्नारायणंपरं॥अक्षयोभगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासोलयेस्थितः ॥ मुक्तै
स्सदाचिंत्यमानोब्रह्माद्यैस्तारतम्यगैः ॥ प्रकृतिःपुरुषःकालोवेदाश्चेतिचतुष्टयं॥ नित्यंस्वरूपतोविष्णोर्विशेषा
वाप्तिमात्रतः॥ उत्पत्तिमदितिप्रोक्तंलक्ष्मीस्तदभिमानिनी ॥ ततोजातःपुमान्नामब्रह्मास्यांवासुदेवतः॥ सूत्रा
त्माप्राणनामाचदेव्यौप्रकृतिमानिनी ॥ ततोरूपंमहन्नामब्रह्मणोहंकृतिःशिवः ॥ ब्रह्मणोबुद्धिनाम्नोमाततइंद्रो
मनोभिधः॥स्कंदश्चततएवान्येसर्वेदेवाःप्रजज्ञिरे॥तत्रपूर्वतनःश्रेयान्गुणैस्सर्वैस्समस्तशः॥तेभ्यश्चभगवान्वि
ष्णुस्तदधीनाइमेसदा ॥ जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः॥ मोक्षश्चतदधीनत्वमेतेषांनैवहीयते ॥ मु
क्तावपिसएवैकःस्वतंत्रःपूर्णसद्गुणः ॥ इतिश्रुत्युपपत्तिभ्यांपादेस्मिन्प्रभुणोदितं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमदानंदती
र्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ २ ॥ ३ ॥
श्रुत्यर्थःश्रुतियुक्तिभ्यांविरुद्धइवदृश्यते ॥ यत्रतन्निर्णयंदेवःसुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥ करोत्यनेनपादेनतत्रस्प
ष्टार्थवच्छ्रुतिः ॥ विशेषश्रुतिवैरूप्यंमाहात्म्यंव्यक्तसद्गुणः ॥ दृष्टायुक्तिःसमानत्वंकर्तृशक्तिर्विमिश्रिता ॥ युक्त
यःपूर्वपक्षेषुसुनिर्णीतास्तुतादृशाः ॥ युक्तयोनिर्णयस्यैवस्वयंभगवतोदिताः ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पा

व्याख्या-
२। ४

॥१९७॥

दाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ २ ॥ ४ ॥ अध्यायश्चायंसंपूर्णः ॥
श्रीमद्धयग्रीवार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ ॥ स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः ॥ अविशेषविशेषौचसहभावोविमिश्र
ता ॥ निरुद्धोक्तिःसहस्थानंवैयर्थ्यंचान्यथागतिः ॥ युक्तयःपूर्वपक्षस्यगुणाधिक्यार्थतोभवौ ॥ उपपत्ति
र्द्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता ॥ योग्यताबलवत्त्वंचविभागःकारणाभवः ॥ कृप्तिरन्यागतीश्चैवसिद्धांतस्यै
वसाधकाः ॥ ॥ ॐयोनेःशरीरंॐ ॥ ॥ बीजपुरुषयोनीनांसंगातिनियमोज्झति ॥ अथशब्देनभगवाना
हकारणतश्चतां ॥ २० ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेतृतीया
ध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ३ ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

पश्चाददृष्ट्यविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाःस्थानभेदोविरुद्धत्वंन्यायसाम्यंस्वतोभवःगुणसाम्यमयोगश्चतर्कवा
धोविलोमता ॥ नानाभावःप्रलोभश्चयुक्तयःपूर्वपक्षगाः ॥ अशक्यकर्तृताशक्तिःस्वतोबोधस्तथैवच ॥ अमान
कृप्तिसन्मानव्यवस्थात्यल्पताभवाः ॥ विशेषदृष्टिवाक्येचपुंशक्तिःसुनिदर्शनं ॥ अलौकिकत्वमाधिक्यंस्वातं

अनु
॥ ३८ ॥

त्र्यं निर्णयप्रमाः ॥ ॥ ॐ संध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ ॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ ॥ ॐ मायामात्रं तु का
त्वर्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ ॥ वासना सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ॥ संत्येवाशेषजीवानामनादिम
नसिस्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं मनोस्त्येव यावन्मुक्तिस्सदातनं ॥ तत्रैवाशेषसंस्काराः संचयीयंते सदैव च ॥ सूक्ष्मत्वे
न लये सच्चप्राकृतैरुपचीयते ॥ सृष्टिकाले यदा तन्न कुतः संसारसंस्थितिः ॥ संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वानानाविधं जग
त् ॥ स्वप्नकाले दर्शयति भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि ॥ अदृष्टे चाश्रुते भावेन भाव उपजायते ॥ अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भा
व उपजायते ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिरनादित्वात्तु युज्यते ॥ कदाचिद्दर्शनायोग्यं यत्तत्रापि विभागतः ॥ दृष्टं स
माधिकरणं दृश्यते त्रसच भ्रमः ॥ वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टतान च ॥ भेदोऽभेदोऽथवा द्वंद्वमिति प्रश्नो न यु
ज्यते ॥ द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥ प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसंगतिः ॥ सिद्धार्थता च वैफल्यं
न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोभ्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः ॥ उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ॥
विजिगीषुकथायां तु कथावसितिकारणं ॥ परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ॥ प्रतिज्ञायां तदन्यस्य सिद्धतै
व हि साधिका ॥ आश्रयव्याश्रया सिद्धी साध्यसिद्धिश्च दूषणं ॥ केषां चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथंचन ॥ दोषो

व्याख्या.
३।२

॥ १९८ ॥

व्याहतिरेवास्तिनृशृंगास्तित्वसाधने ॥ यत्रव्याहततानास्तिकोतिसंगोस्यसाधने ॥ प्रत्यक्षागममूलास्तुन्याया
स्सर्वेभवंतिहि ॥ न्यायाभासाअमूलास्तुन्यायस्यान्यस्यतौपुनः ॥ अदृष्टेव्यभिचारेतुसाधकंतदितिस्फुटं ॥ ज्ञाय
तेसाक्षिणैवाद्धामानवाधेनतद्भवेत् ॥ यत्साक्षिणैवमानत्वंमानानामवसीयते ॥ अमानस्यतुमानत्वंमानसत्वाच्च
लंभवेत् ॥ उत्सर्गतोपियत्प्राप्तमपवादविवर्जितं ॥ व्यभिचार्यपवादेनमानमेवभविष्यति ॥ अतोहिभोजनादी
नामिष्टसाधनतानुमा ॥ मानंव्यवहतौनित्यंव्यभिचारोहितत्रच ॥ व्याप्तत्वेव्याश्रयत्वंतुकथमेवहिदूषणं ॥ रोहि
ण्युदयआसन्नःकृत्तिकाभ्युदितायतः ॥ इत्युक्तेसाधनंनोकिंनह्याज्ञैवात्रसाधिका ॥ अन्यत्सदसतोर्विश्वमितिच
व्याहतेरमा ॥ असिद्धसाधनेदोषःकोव्याप्तिर्यदिविद्यते ॥ व्याप्तिश्चव्यतिरेकेणतत्रतैश्चावगम्यते ॥ अप्रसिद्धस्य
साध्यस्यसाधकत्वंयदेष्यते ॥ लिंगस्योक्तौविशेषोयंकेनमानेनगम्यते ॥ साधनंपरमाण्वादेर्यद्यसिद्धस्यचेष्यते
॥ यथानुभवमेवैतन्नांगीकार्यंकुतस्तदा ॥ यत्रनातिप्रसंगोस्तिमानंनचविपर्यये ॥ क्लिष्टकल्पनयैवात्रसाध्यमित्य
तिदुर्वचः ॥ परिशेषोमिथस्सिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः ॥ असिद्धसाधकत्वेनपंचावयवतांविना ॥ अंगीकार्याः
समस्तैस्तन्नियमःकिंनिबंधनः ॥ सिद्धसाधनतायांचनकथावसतिर्भवेत् ॥ व्यभिचारोहेत्वसिद्धिरेकपक्षेपिदूषणं

अनु
॥ ३९ ॥

॥साध्यसाधनवैकल्यदृष्टान्तस्यविशेषणे॥वैयर्थ्यमेकासिद्धौचविशिष्टासिद्धिरेवहि॥अप्रयोजनतातत्रप्रथमप्र
श्रदूषणं॥सिद्धप्रश्नादिकंयत्तदाधिक्यांतर्गतंभवेत्॥अर्थापत्त्युपमाभावाअनुमांतर्गताःकचित्॥प्रत्यक्षांतर्ग
तोभावःसुखादेर्नियमेनच॥अन्यत्रज्ञटितिप्राप्तःप्रारंभाद्याश्चयुक्तयः॥आगमार्थावसित्यर्थानियतव्याप्तयो
खिलाः॥वाक्यंप्रकरणंस्थानंसमाख्याचतथाविधाः॥कुरुपांडववत्तेषामुपपत्तेःपृथग्वचः॥स्वन्यायैःसाधनंका
र्यंपरन्यायैस्तुदूषणं॥स्वन्यायैर्दूषणंचस्यात्साधितैःप्रतिवादिनः॥प्रसंगार्थतयाप्रोक्तानसिद्धांतस्यदूषकाः॥छ
लंजातिरितिद्वेधाव्याहत्यंतरमिष्यते।जातिःस्वव्याहतिर्ज्ञेयाछलमर्थान्तरोत्तरं।एवंसंशोधितन्यायसदागमवि
रोधतः॥नानिर्वाच्यमिहप्रोक्तंमायामात्रपदेनहि॥विलक्षणंसदसदोरितिहिव्याहतंस्वतः॥प्रतियोगित्वमप्य
स्यब्रह्मणोर्गीकृतंभवेत्॥मिथ्याचेत्प्रतियोगित्वंवैलक्षण्यंततो नहि।अविलक्षणत्वंसत्यंस्यान्मिथ्यात्वंब्रह्मणस्त
तः॥अनिर्वाच्यस्यसत्त्वंवायदिधर्मानकेचन॥ब्रह्मणोनैवजिज्ञास्यंजिज्ञासाधर्मनिर्णयः॥इदमित्थमितिज्ञानं
जिज्ञासायाःप्रयोजनं॥इत्थंभावोहिधर्मोस्यनचेन्नप्रतियोगिता॥इत्थंभावात्मकान्धर्मानाहुश्चश्रुतयोखिलाः।
अदृश्यत्वादयोप्यस्यगुणाहिप्रभुणोदिताः॥यदिस्युस्तादृशाधर्माःसर्वज्ञत्वादयोनकिं॥अन्यापेक्षायदिस्यु

व्याख्या-
३।२

॥१९९॥

ष्टेसत्तैवंदेशकालगा ॥ देशकालानपेक्षाहिनसत्ताकापिदृश्यते ॥ सर्वधर्मोज्झितस्यास्यकिंशास्त्रेणाधिगम्य
ते ॥ मिथ्याधर्मविधातुश्चवेदस्यैवाप्रमाणता ॥ अप्राप्तांभ्रांतिमापाद्यकिंवेदोमानतां व्रजेत् ॥ नहि वेदं विना ब्र
ह्मवेद्यं धर्माश्चतद्रताः ॥ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथं ॥ धर्मारोपोपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ॥
इदंतदादि धर्मित्वे धर्मोन्यः कल्प्यते त्रहि ॥ सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः कदृश्यते ॥ तदर्थं यदि धर्माणामारोपः सा
नवस्थितिः ॥ ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्विणः ॥ भ्रांतिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते ॥ तन्मा
त्रस्यान्यथाभावे किं न स्याद्विश्वस्यता ॥ येनेदं कल्प्यते भ्रांतं भ्रांतिस्तस्यैव किं न सा ॥ भ्रांतत्वे तस्य विश्वारेरीशा
द्यभ्रांतमेव हि ॥ भवेयुर्भ्रांतयो नृणां नैवेशादेः कथंचन ॥ सत्यत्वमक्षजं प्राप्तं यदि भ्रांतमितीष्यते ॥ प्रामाण्यमाग
मस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः ॥ साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव मानानां मानतेयते ॥ साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्थाततो
न हि ॥ तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ ऐक्यागमस्य किं न स्यात्तस्याप्येतादृशं यदि ॥ ऐक्यप्रमाण
मिथ्यात्वं यदा विश्वस्य सत्यता ॥ ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यवाध्यमितीष्यते ॥ अक्षजस्यापि मानत्वं नावाध्यं कि
मितीष्यते ॥ अद्वैतहानि सामान्यान्निविशेषश्चकश्चन ॥ यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ प्रामाण्यस्य

अनु
॥ ४० ॥

चमर्यादाकालतोव्याहताभवेत् ॥ कालांतरेप्यमानंचेदिदानींमानताकुतः ॥ मिथ्यात्वमानंमोक्षेऽपिमानं
किंनेतिभण्यतां ॥ मानत्वेद्वैतहानिःस्यादमानत्वेप्यमोक्षता ॥ विश्वस्यपुनरापत्तिर्मिथ्यामानंयदानमा ॥ अ
स्तिचेन्मुक्त्यवस्थाचद्वैतापत्तिरतो न्यथा ॥ अमुक्तत्वंतथाकालेकालाधीनाहिमुक्तता ॥ कालएवागमोप्याहमु
क्तिकालनिवर्तने ॥ मुक्तेरपिनिवृत्तिःस्यात्संसारित्वमतोभवेत् ॥ क्वचप्रत्यक्षतःप्राप्तमनुमागमबाधितं ॥ देहात्म
त्वंयदिनतत्प्राप्तंप्रत्यक्षतःक्वचित् ॥ ममदेहइतिह्येवनदेहोहमितिप्रमा ॥ उपचारश्चकृष्णोहमितिकर्दमलेपने ॥
वस्त्रस्ययद्वदेवंस्याद्यद्युपाधिकृतंतदा ॥ स्वतःशुक्लत्ववत्काष्ण्यंनममेतिप्रतीयते ॥ कथंचभेदोदेहादेरात्मनोन
प्रतीयते ॥ जातमात्रामृगागावोहस्तिनःपक्षिणोऽज्ञपाः ॥ भयाभयस्वभोगादौकारणानिविजानते ॥ अस्मृ
तौपूर्वदेहस्यविज्ञानंतत्कथंचभवेत् ॥ अन्वयव्यतिरेकादेरनुसंधानविस्मृतौ ॥ यदादेहांतरज्ञानंदेहैक्यावसितिः
कुतः ॥ व्याप्तत्वादात्मनोदेहेव्यवहारेष्वपाटवात् ॥ भेदज्ञानेपिचांगारवह्निवत्स्वाविविक्तवत् ॥ भवंतिव्यवहा
राश्चनहिप्रत्यक्षगानपि ॥ अर्थान्यथानुभवतःप्रतिपादयितुंक्षमाः ॥ लोकास्ततोहिप्रत्यक्षसिद्धंनान्येनकेनचि
त् ॥ शक्यंवारयितुंकापितच्चेन्नोत्तरगोचरं ॥ कथमेवोत्तरःकालस्तद्वोमोक्षश्चगम्यते ॥ आगमोपिहिसामान्येसि

व्याख्या.
३।२

॥२००॥

द्धेप्रत्यक्षतः पुनः ॥ विशेषंगमयेदेवकथंशक्तिग्रहोन्यथा ॥ अतीतानागतार्थेषुजातेशक्तिग्रहेखिलं ॥ विशेषंज्ञाप
येद्वाक्यंनतदज्ञातशक्तिके ॥ शक्तिश्चेद्वर्तमानेस्यान्नातीतानागतंवदेत् ॥ यदिशक्तिग्रहोन्यत्रकथंसस्यात्तदग्रहे
सामान्यंदृष्टमेवासावन्यत्रगमयेद्यदि ॥ सामान्यवर्जितंवस्तुस्वरूपंगमयेत्कथं ॥ नस्वरूपत्वसामान्यंकेनाप्यंगी
कृतंकचित् ॥ स्वरूपंचेदनुगतंव्यावृत्तंतत्रकिंभवेत् ॥ सर्वानुगतधर्माणामंतेहिस्वत्वमिष्यते ॥ किंव्यावृत्तमितिप्र
श्नेस्वरूपमितिकेवलं ॥ स्यादुत्तरंतोन्यच्चेत्तदेवस्वयमेवनः ॥ एवंव्यावृत्तरूपेपियदाशक्तिग्रहोभवेत् ॥ तस्यसा
मान्यतोज्ञानंविनासचभवेत्कुतः ॥ अतोविशेषसामान्यरूपंसर्वमपीष्यते ॥ व्यावृत्तंयच्चसामान्यंतदेवस्याद्विशेष
तः ॥ नचैकधर्मतातेनपदार्थानांपरस्परं ॥ धर्माणांभेददृष्ट्यैवतत्सादृश्यस्यदर्शनात् ॥ अतःसर्वेपदार्थाश्चसामा
न्यात्साक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येवविज्ञानंसर्वेषांकथमन्यथा ॥ किंचित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापिवस्तुनः ॥
शब्दशक्तिग्रहश्चस्यात्तत्सादृश्यमानतः ॥ प्रत्यक्षंमानसंचैवयदातीतार्थगोचरं ॥ तदास्मृतिप्रमाणत्वमतीत
त्वविशेषितं ॥ आधिक्यमनुभूतात्तुयदातीतत्वमिष्यते ॥ मानताचकथंनस्यात्स्मृतेर्बाधश्चनात्रहि ॥ मानत्वंप्र
त्यभिज्ञायाअपिसर्वानुभूतिगं ॥ अतीतवर्तमानत्वधर्मिणीसाचदृश्यते ॥ नचसास्मृतिमात्रार्थात्तदिदंत्वग्रहै

अनु
॥ ४१ ॥

कतः ॥ अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद्ब्रह्मक्षजे ॥ न च प्रमाणतो न्यास्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् ॥ मानाभावादौ
रवाच्च कल्पनायाः किमेतया ॥ मयैतज्ज्ञातमितितु साक्षिगं ज्ञानगोचरं ॥ ज्ञानमेव ततो न्यायप्रमितिर्नाम दृश्य
ते ॥ मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचित् ॥ स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् ॥ जाग्रत्त्वमात्रम
त्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटं ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्नो जाग्रद्वज्जाग्रदेव च ॥ आत्मवत्क्वचिदात्मा च स्यादेव भ्रमगोचरः ॥
एतावतानमिथ्यासौ स्वप्ने जागरिते तथा ॥ यद्यात्मन्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अबाधितानुवृत्तेस्तु स्वप्ना
देर्भ्रान्तिता कुतः ॥ न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता भवेत् ॥ किंच भ्रान्त
त्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥ अंगीकरोति नियतं तत्र संप्रतिपन्नता ॥ वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्य
ति ॥ भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता ॥ अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ येन स्वमतहेयत्वं स्व
यमंगीकृतं सदा ॥ भ्रान्तित्वाद्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलं ॥ उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति ॥ ईशश
क्तेरचित्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितं ॥ अतः प्रज्ञात्रमायोक्ता जैव्युपादानमेव सा ॥ निमित्तमैश्वरी मुख्या निर्मितं तत्रा
तमेव च ॥ ताभ्यां सह पृथक्चैव मायामात्रमितीर्यते ॥ उभाभ्यां मातमैश्वर्या त्रातं सह पृथक्कतः ॥ प्रज्ञात्मकं मनो

व्याख्या-
३।२

॥ २०१ ॥

येन मनोरूपाश्च वासनाः ॥ धीर्भीरिति मनस्त्वेत्याह च श्रुतिरंजसा ॥ चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनोयावच्च संसृतिः
॥ तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥ मनोविकाराविषयाः स्वाप्नाय द्वाह्यवन्नते ॥ स्थूला भवंत्यतस्तेषां
स्पष्टतान तथा क्वचित् ॥ क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे वासना मानसी च सा ॥ १ ॥ ॥ ॐ पराभिध्यानां च तुरोहितं त
तो ह्यस्य बंधविपर्ययो ॐ ॥ ॥ ईशेच्छयांतर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तया ॥ सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपंचं स्वाप्नमीश्वरः ॥
वासनामात्रतांतस्य नीत्वांतर्धापयत्यजः ॥ २ ॥ ॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुते रात्मनि ह ॐ ॥ ॥ ॐ अतः प्रबोधो
स्मात् ॐ ॥ ॥ ॐ मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ ॥ सुषुप्तिबोधमोहांश्च स्ववशस्तद्वशं सदा ॥ जीवं नयति जीवे
शो ॥ ४ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ ॥ नान्यः कर्ता स्य कश्चन ॥ ६ ॥ ॥ ॐ न स्थान
तोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ॥ न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परे शितुः ॥ सर्वत्राशेषदोषोज्झपूर्णक
ल्याणचिद्गुणः ॥ ॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ ॥ तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत् ॥ महा
तात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु ॥ दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव वेदवाक् ॥ भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्नादेव ना
न्यथा ॥ प्रसन्नतागुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलं ॥ निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ॥ यो मामशेषदोषो

अनु
॥ ४२ ॥

ज्ज्ञंगुणसर्वस्वबृंहितं ॥ जानात्यस्मैप्रसन्नोहंदद्यांमुक्तिंनचान्यथा ॥ योमामशेषाभ्यधिकंविजानातिसएवमां
॥ विजानात्यखिलांस्तस्यदद्यांकामान्परंपदं ॥ योमामेवमसंमूढःकिंमांनिंदतिशत्रवः ॥ इत्यादिवेदस्मृतिग
वाक्यैरेवावसीयते ॥ लोकतश्चप्रसादेनमुक्तिःसगुणवेदनात् ॥ महातात्पर्यमुख्यस्यविरोधादतएवहि ॥ दोषि
त्वनिर्गुणत्वाल्पगुणत्वादिकथंचन ॥ नार्थःश्रुतिपुराणादेस्तद्विरुद्धोखिलस्यच ॥ अर्थःस्वयंविनिर्णीतोवासुदेवे
नसादरं ॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ ॥ एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ इत्यतोखिलसच्छास्त्र
विरुद्धत्वेननानुमा ॥ वर्ततेतत्रतेनेशोनिर्णीतोखिलसद्गुणः ॥ ८ ॥ ॥ ॐ अतएवचोपमासूर्यकादिवत् ॐ ॥ ॥ न
चचित्त्वादभिन्नत्वंजीवस्येशवदाप्यते ॥ यतआभासतामेवश्रुतिरस्यवदत्यलं ॥ यथैषापुरुषेच्छायाएतस्मिन्नेतदा
ततं ॥ छायायथापुंसदृशीपुमधीनाचदृश्यते ॥ एवमेवात्मकाः सर्वेब्रह्माद्याःपरमात्मनः ॥ सत्ताप्रतीतिकार्येषुपुम
धीनायथेयते ॥ आभासाएवपुरुषामुक्ताश्चपरमात्मनः ॥ छायाविष्णोरमातस्याश्छायाधाताविशेषकौ ॥ तस्येंद्रका
मौचतयोस्तयोरन्येखिलाअपि ॥ हरेर्ब्रह्मास्यगीस्तस्याविशेषाविंद्रएतयोः ॥ मारश्चाभासकाःसर्वएतयोस्तदधी
नतः ॥ सर्वेल्पशक्तयश्चैवपूर्णशक्तिःपरोहरिः ॥ चेतनत्वेपिभिन्नास्तेतस्मादेतेनसर्वदा ॥ इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो

व्याख्या.
३।२

॥ २०२ ॥

ज्ञायतेभेदएवहि॥आभासत्वंहिनिर्णीतंजीवस्यपरमात्मनः॥तन्नयुक्तंयदाभासउपाध्यायत्तर्ह्यते॥उपाध्याय
त्तताभावादाभासत्वविरोधतः॥चेतनत्वेनचांशत्वात्समुदायैक्यमापतेत्॥अतःपृथक्त्वमुदितंसमुदायांश
योर्भवेत्॥ईशारूप्यसमुदायेस्यादीशरूपेष्विवोदिता॥अतोदेहाद्युपाधीनामपायेसमताभवेत्॥ईशरूपैरथा
भासमुख्यतःसूर्यकादिवत्॥यदातदोपाध्यायत्तरूपाणांनाशिताभवेत्॥इत्याशंकानिवृत्त्यर्थमाहवेदाधिपः
प्रभुः॥अतएवोपमेत्येवचान्याभासविशेषितां॥यदुक्तंतदधीनत्वंसर्वावस्थास्वशेषतः॥जीवस्यसदृशत्वंच
चित्त्वमात्रंनचापरं॥तावन्मात्रेणचाभासोरूपमेषांचिदात्मनां॥नोपाध्यधीनताद्यैश्चनातिसाम्यंनिदर्शने॥
किंचित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरानृते॥ततआभासतेनित्यंतद्वदाभासतेपिच॥भानमस्तित्वमपिचैवास
मंताद्यतस्ततः॥जीवआभासउद्दिष्टःसदैवपरमात्मनः॥नजलायत्तसूर्यादिप्रतिबिंबोपमत्वतः॥तदधीनत्व
मेवेतिकिंचित्सादृश्यमेवच॥संप्रकाशयतःसूत्रगतावखिलमानतः॥जीवेशभेददृष्ट्यैवसमुदायैकताकुतः॥
अशेषदोषराहित्यंसर्वशक्तित्वतोहरेः॥सर्वोपेतैतिकथितमतएक्यंक्वदोपिणा॥अशेषशक्तियुक्तश्चेत्स्वातंत्र्या
दोषवान्कथं॥अनुसंधानरहितमैक्यंचेदेकतानतत्॥चेतनैक्येनुसंधानंप्रमाणंनैवचापरं॥अनुसंधानरहितं

अनु
॥ ४३ ॥

समुदायैक्यमेवचेत् ॥ चेतनेष्वस्तुतन्नाममात्रमेवयतस्ततः ॥ मुक्तौ स्यादनुसंधानमित्यपिस्यात्सुदुष्करं ॥ सर्वज्ञएकतांनानुसंधत्तेनैवसायतः ॥ पश्चात्स्यादनुसंधानंचेन्मिथ्याज्ञानिताभवेत् ॥ विद्यमानानुसंधानंनचेदज्ञत्वमापतेत् ॥ असदैक्यंभवेत्पश्चाद्यदिस्यात्सप्तमोरसः ॥ समुदायैक्यमेतस्माद्दूरतोपाकृतंसदा ॥ अतोशेषगुणोन्नद्धंनिर्दोषंयावदेवहि ॥ तावदेवेश्वरोनामतत्रभेदोपिनकचित् ॥ नेहनानास्तिकिमपिहरयोयमयंहिसः ॥ इत्यादिश्रुतिमानेनजीवांशाःसर्वएवच ॥ नियमेनानुसंधानवंतोयद्येकतास्वतः ॥ अंशिनोशेषसंधानमत्यल्पस्यापिविद्यते ॥ भुविजातेनचांशेनसुखदुःखादितद्गतं ॥ अनुभूयतेविशेषस्तुकश्चिदीशकृतोभवेत् ॥ ईशस्याचिंत्यशक्तित्वान्नाशक्यंकापिविद्यते ॥ सेशतानुपपन्नैवयदिजीवैकतास्यहि ॥ अनीशस्येशतेत्येवविरुद्धंसर्वमानतः ॥ ईशत्वेनैवविज्ञातमनीशत्वेनचेच्छ्रुतिः ॥ अनीशत्वेनविज्ञातमीशत्वेनाथवादिशेत् ॥ उपजीव्यविरोधेनैवमानत्वमेष्यति ॥ अतएवेशतासिद्धेर्नकिंचिच्छक्यमस्यच ॥ ईशत्वेनीशभेदेनश्रुत्यासम्यक्प्रकाशिते ॥ अयुक्तमपिचान्यत्रयुक्तंभवतितद्वलात् ॥ अतोऽन्यत्रापियदृष्टंतदीशेनैवकल्प्यते ॥ श्रुत्याभासाप्तमपिनहीशत्वपरिपंथियत् ॥ ईशोनीशोजगन्मिथ्यादुःखीमुक्तोभिदानहि ॥ इतिप्रतिज्ञाव्याघातःसर्वदोषाधिकाधिकः ॥ इतिहिब्र

व्याख्या-
३।२

॥ २०३ ॥

ह्यतर्कोक्तिरतिहेयमतोखिलैः॥बुभूषुभिर्मतमिदंजीवेशाभेदवादिनः॥ नायुक्तमीशितुःकिंचिदीशत्वस्यावि
रोधियत्॥ यदीशत्वविरोधिस्यात्तदेवायुक्तमंजसा॥ ईशत्वस्याविरोधेनयोजयित्वाखिलाःप्रमाः॥ सिद्धेश
त्वेनचायुक्तमपिहीशेनयोजयेत्॥मानतःप्राप्तमखिलंनामानंयोजयेत्कचित्॥इतिहिब्रह्मतर्कोक्तिरतोयुक्तमि
होदितं॥ १०॥ ॥ ॐरूपवदेवहितत्प्रधानत्वात्ॐ॥ ॥ सचाप्राकृतरूपत्वादरूपःस्वगुणात्मकं॥ रूपमस्य
शिरःपाणिपादाद्यात्मकमिष्यते॥अतोनानित्यतानैवश्रुतिद्वयविरोधिता॥यथाहितैजसस्यैवप्रकाशस्योज्झ
तावपि॥आत्मैवज्योतिरित्याहजीवस्येशंश्रुतिस्तथा॥ ९॥ ॥ ॐवृद्धिहासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्या
देवंॐ॥ ॥ तद्भक्तितारतम्येनतारतम्यंविमुक्तिगं॥ ब्रह्मादीनांचसर्वेषामानंदोदेर्यथाक्रमं॥ १२॥ ॐस्था
नविशेषात्प्रकाशादिवत्ॐ॥ ॥ प्रतिविंववदप्येषामानंदोन्यगुणायथा॥ ॥ ॐउपपत्तेश्चॐ॥ ॥ नाराय
णगुणाधीनश्चात्यल्पस्तदपेक्षया॥तस्माद्भिन्नश्चसततमन्यज्ज्ञानंपरस्यच॥ अन्यज्ज्ञानंतुजीवानामन्यआनंद
ईशता॥मुख्येशतापरेशस्यगौणीजीवस्यसायतः॥इतिश्रुतेः॥ १७॥ ॥ ॐप्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्र
वीतिचभूयःॐ॥ ॥ सृष्टिनाशौतदधीनावितीरिते॥ स्वभावत्वात्स्थितेर्नैतदपेक्षेतिनयुज्यते॥यतस्वभावो

अनु
॥ ४४ ॥

प्यखिलईशायत्तोखिलस्यच ॥ १३ ॥ ॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ ॥ अव्यक्तोपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्य
ते हरिः ॥ १४ ॥ ॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहि कुंडलवत् ॐ ॥ ॥ तदभिन्ना गुणानित्यमपि सर्वे विशेषतः ॥
गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थितः ॥ विशेषात्मतया तेषां नित्यशक्त्यात्मना तथा ॥ नित्यं स्थितेर्न धर्माणां
क्रियादीनामनित्यता ॥ न विशेषात्मता चेयमनित्याशक्तिरूपता ॥ सैव यत्स विशेषास्याद्विशेषो न्योनचाप्य
यं ॥ स्वनिर्वाहकता हेतोस्तथापि स्याद्विशेषता ॥ विशेषत्वेन विज्ञातैः प्रमाणैरखिलैरपि ॥ ससर्जसंजहारे
ति विशेषो ह्यवगम्यते ॥ श्रुत्यैव सस एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥ भेदो यदि विशेषस्य स भेदो भेदिना कथं ॥ भिन्न
श्चेदनवस्था स्यादभिन्नश्चेत्पुराण किं ॥ विशेषो भिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते ॥ अभिन्नो निर्विशेषश्चेद्भेदस्त
द्भेदता कुतः ॥ अनेनानेन भिन्नो यमिति यत्स विशेषतः ॥ भेद एवैष बहुधा दृश्यते तत्किमुत्तरं ॥ अभेदभेद
योश्चैव स्वरूपत्वं हि भेदिनः ॥ तयोरप्यविशेषत्वे पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥ अभेदभेदशब्दौ च पर्यायावितिको वदे
त् ॥ भेदो न्योन्यमभेदश्च भेदिना चेद्विशेषिता ॥ अविशेषे कथं भेदो भेदिनैकस्तथाभिदा ॥ पुनस्तयोर्विभे
दश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥ भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो यदि गम्यते ॥ अभेदा भेदिनोश्चैव किं भेदो भेदभेदयोः ॥

व्याख्या.
३।२

॥ २०४ ॥

विशेषेणैव सर्वत्रयदिव्यवहतिर्भवेत् ॥ कल्पनागौरवायैव किं भेदः कल्प्यते तदा ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव ग
 वाश्वयोः ॥ स एवेति प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥ सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थमायिनापि हि ॥ अंगीकार्यो
 विशेषो यद्यसत्यविशेषणं ॥ पृथक् पृथक् गवारयितुं शब्दांतरमितीष्यते ॥ मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषि
 ता ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा चेदनवस्थितिः ॥ यदिसत्ये विशेषो न न तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ लक्ष्यते चेत्तेन लक्ष्य
 मित्यपि स्याद्विशेषिता ॥ पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥ यद्यभावविशेषित्वं स्यादंगीकृतमेव ते ॥
 असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यति ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्याद्भावार्थत्वान्न ओर्द्धयोः ॥ यदि नैतादृशं ग्राह्यमसु
 खत्वानिवर्तनात् ॥ असत्त्वाज्ञानतादेश्च स्यादसत्त्वादिकं तदा ॥ अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्याभ्युपगम्यते ॥
 अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किं निवार्यते ॥ अखंडखंडनादेवं विशेषो खंडवादिना ॥ खंडितेनापि मनसा स्वीका
 र्यो नन्यथा गतेः ॥ अखंडखंडवादिभ्यां खंडाखंडेन चैव तत् ॥ महादरेण शिरसि विशेषो धार्य एव हि ॥ निदर्शनत्र
 येणातो भगवानत्यभिन्नतां ॥ गुणानामादरेणाहततत्त्वनाभिहितान्वयः ॥ यदा शेषविशेषाणां मुक्तिः सामान्यतो
 भवेत् ॥ पदैकेनाप्युत्तरेण विशेषावगतिर्भवेत् ॥ यतो शेषविशेषाणां वस्तुनास्त्येव चैकता ॥ अतः सामान्यतो

अनु
॥ ४५ ॥

ज्ञातः पदांतरबलात्पुनः ॥ भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तिता ॥ स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केनचित्तद्विशेषतः ॥ अनेनेति तदुक्त्यैव ज्ञायतेऽनुभवेन हि ॥ यद्यनन्वितमेवैतत्पदं स्वार्थं वदेदिह ॥ तथान्यान्यपि सर्वाणिकः कुर्यादन्वयं पुनः ॥ व्यापारो न हि शब्दस्य परः स्वार्थप्रकाशनात् ॥ पुमानप्येकवारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ अन्वयस्य कथं ज्ञानं शब्दार्थत्वं यदा स्य न ॥ यदैवानन्वितार्थस्य वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ अनन्वितस्याच्छब्दार्थो न तदर्थो हि सोन्वयः ॥ निराकांक्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥ तत्तदर्थं भिधानेन स्यान्निराकांक्षता च सा ॥ अपूर्ते स्तावदर्थानामाकांक्षा पूर्वमिष्यते ॥ कर्मकर्तृक्रियाणां तु पूर्तौ कोन्योन्वयो भवेत् ॥ अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृशृंगेण पूर्यते ॥ व्यापारश्चेत्पुनस्तेषामनुक्तावपि किं न सः ॥ उक्ते बुद्धिस्थता हेतोर्यदिव्यापार इष्यते ॥ बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः पुरैव च ॥ पुरुषाधीनता तेषां यदि पश्चाच्च सा समा ॥ पुमानेवान्वयायैषां यदि पश्चाद्विचेष्टते ॥ अनन्विता भिधानानां स एवार्थातिरोक्तिषु ॥ यततां शब्दशक्तिश्चेत्तत्र नैवान्वये कथं ॥ तत्कल्पना गुरुत्वादिदोषे तोभिहितान्वयः ॥ अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव मनीषिभिः ॥ कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ॥ विशेषधर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति ॥ गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे कथिते पुनः ॥ निराकांक्षो भवेद्य

व्याख्या-
३।२

॥ २०५ ॥

स्माच्छब्दाअन्वितवाचकाः ॥ अतो नंतगुणाल्मैको भगवानेक एव तु ॥ उच्यते सर्ववेदैश्च ॥ १५ ॥ ॐ परमतः
सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ॥ ॥ ते चाखिलविलक्षणाः ॥ सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार एव तु ॥ तथापि
सविशेषाश्च ॥ ॥ ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ ॥ ॥ विद्वद्भ्युत्पत्तितोपि च ॥ तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यंते युज्यते चोपदेशतः ॥
अन्यानंदादिसादृश्यमानुकूल्यादिनापरं ॥ पूर्णत्वादि महत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतं ॥ पूर्णो शेषनियंता च सुखा
दुत्तम एकलः ॥ गुणादिसमुदायो यं वासुदेवः सुनिष्कलः ॥ वासुदेवश्रुतिश्चैषा गुणान्वक्ति हरेः परान् ॥ १६ ॥
॥ ॥ ॐ पूर्वतुवादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ॥ स एवाशेषजीवस्थानिः संख्यानादिकालिकान् ॥ धर्माध
र्मान्सदा पश्यन्स्वेच्छया बोधयत्यजः ॥ कांश्चित्तेषां फलं चैव ददाति स्वयमच्युतः ॥ न ते विशेषं कमपि प्रेरणादि
कमच्युते ॥ कुर्युः कदापि तेनायं स्वतंत्रो नुपचारतः ॥ कर्माणि तानि च पृथक्चेतनान्येव सर्वशः ॥ अचेतनशरी
राणि स्वकर्मफलभांजि च ॥ प्रत्येकं ते पुचानंत कर्माण्येवं विधानि च ॥ तानि चैव मितीशस्य निःसीमा शक्तिरुत्तमा
॥ एकैव ब्रह्म हत्याहिवराह हरिणोदिता ॥ ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रांताराजदेहतः ॥ स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्याद्याध
त्वं गमिता पुनः ॥ प्राप्य ज्ञानं परं चापतथान्यान्यपि सर्वशः ॥ अनंतान्युदितान्येवं प्रभुणा कपिलेन हि ॥ संसा

अनु
॥ ४६ ॥

रेपच्यमानानिकर्माण्यपि पृथक्पृथक् ॥ तस्मादनंतमाहात्म्यगुणपूर्णोजनार्दनः ॥ भक्त्यापरमयाराध्यइति
पादार्थईयते ॥ २० ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेतृतीयाध्या
यस्यद्वितीयःपादः ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥
ॐ ॥ वैराग्यतोभक्तिदाढ्यतेनोपासायदाभवेत् ॥ आपरोक्ष्यंतयाविष्णोरितिपादक्रमोभवेत् ॥ युक्तितोज्ञातवे
दार्थोनिरस्यसमयान्परान् ॥ परस्परविरोधंचप्रणुद्याशेषवाक्यगं ॥ अध्यात्मप्रवणोभूत्वातस्यसंनिहितत्वतः
॥ बहुयुक्तिविरोधानांभानात्तत्सहितश्रुतेः ॥ विरोधंचनिराकृत्यश्रुतीनांप्राणतत्वगान् ॥ परिहृत्यविरोधांश्च
तत्प्रसादानुरंजितः ॥ देहकर्तृत्वमीशस्यज्ञात्वातत्पितृतास्मृतेः ॥ विशेषस्नेहमापाद्यसर्वकर्तृत्वतोधिकं ॥ नि
ष्पाद्यबहुमानंचतदन्यत्रातिदुःखतः ॥ उत्पाद्याधिकवैराग्यंतद्गुणाधिक्यवेदनात् ॥ सर्वस्यतद्वशत्वाच्चदाढ्यंभ
क्तेरवाप्यच ॥ यतेतोपासनायैवविशिष्टाचार्यसंपदा ॥ कर्तव्याब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तेकिमितिसंशये ॥ अतइत्युदिते
प्यस्यविशेषानुक्तिःपुनः ॥ सृष्टिवंधनमोक्षादिकर्तृत्वस्यश्रुतत्वतः ॥ यतोमोक्षादिदातासावतो जिज्ञास्यएव
वः ॥ इत्याहतत्परंब्रह्मव्यासाख्यंज्ञानरश्मिमत् ॥ येनैवबंधमोक्षःस्यात्सचजिज्ञासयागतः ॥ सुप्रसन्नोभवेदीशो

व्याख्या.
३।३

॥२०६॥

जिज्ञासातोस्यमुक्तिदा ॥ मोक्षादिदत्वमीशस्यकथमेवावगम्यते ॥ इतिचेच्छास्त्रयोनिवाच्छास्त्रगम्योहिमो
क्षदः ॥ प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदिमोक्षः कथंचन ॥ किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः ॥ यस्मान्नियमतो
दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ धावंत्येवतमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः ॥ अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव
हि ॥ दृष्टपुरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् ॥ तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवं ॥ शास्त्रगम्यश्च नान्योस्ति
मोक्षदत्वेन केशवात् ॥ मोक्षदो हि स्वतंत्रः स्यात्परतंत्रः स्वयंसृतौ ॥ वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलं ॥ अन्या
श्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥ तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः ॥ अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षु
भिः ॥ यमैवेष इति श्रुत्या तमेवेति च सादरं ॥ शास्त्रयोनि त्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ य एनं विदुरसृता इत्युक्त
स्तु स मुद्रगः ॥ तदेव ब्रह्म परममिति श्रुत्या वधारितः ॥ यतः प्रसूते तिततः सृष्टिमाह ततो हरिः ॥ शास्त्रयोनिर्न चा
न्योस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ॥ शास्त्रयोनि त्वमेतस्य ज्ञायते हि समन्वयात् ॥ समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतो
च्यते ॥ एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः ॥ निर्धारणाय नाशब्दमिति वेदपतिर्जगौ ॥ कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्प
शाखाविदानृणां ॥ वेदाह्यनन्ता इति हि श्रुतिराहाप्यनन्ततां ॥ अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ॥ उत्तारणोप

अनु
॥ ४७ ॥

मेत्यस्मान्नज्ञेयोत्रसमन्वयः॥इत्याशंकापनोदार्थं स आह करुणाकरः। अशक्योत्तारणत्वेपि ह्यागमापारवारिधेः
॥ निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयो दिना ॥ यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमो खिलमानवैः ॥ मज्ज्ञाना व्याकृता काशे प्राप्नो-
ति परमाणुतां ॥ इति प्रकाशयन् विश्वपतिराह प्रमेयतां ॥ निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमंजसा ॥ कोनाम-
गतिसामान्यमनंता गमसंपदः ॥ ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं वादरायणं ॥ अन्योऽप्यल्पमतिः शाखा चतुष्पंचगतं व-
सु ॥ जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादतः ॥ इति मुख्यतया शेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ॥ प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवा-
नामपि पूर्यते ॥ अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव समन्वयः ॥ इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक्चाह समन्वयं ॥ तत्र प्रथम-
तोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभंगवत् ॥ इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य
तु ॥ महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ॥ ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमं ॥ दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्रा-
थम्येनोदितोऽंजसा ॥ अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ प्रवृत्तः प्रथमं देवस्तत्रानंदादयो गुणाः ॥ ईश-
स्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ देवतांतरगास्सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः ॥ विष्णुमेव वदंत्यद्धातत्सं-
गादुपचारतः ॥ अन्यदेवान्वदंतीह विशेषगुणवत्त्वतः ॥ विष्णुमेव परं ब्रूयुरेव मन्येऽप्यशेषतः ॥ इत्यन्यत्र प्रसिद्धो

व्याख्या-
३।३

॥ २०७ ॥

रुशब्दराशेरशेषतः॥ ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिंगैर्ह्येष समन्वयः॥ तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक्समन्वयः॥ इत्ये
वाशेषलिंगानां ब्रह्मण्येव समन्वयं॥ आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिंगशब्दयोः॥ इति संशयानुत्तरार्थमुभयत्र प्रती
तितः॥ शब्दानां वर्तमानानां सल्लिङ्गानां विशेषतः॥ समन्वयो हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः॥ शब्दाल्लिङ्गानि च
यतो नैवान्यत्र स्वतंत्रता॥ अस्वतंत्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः॥ यतो तोयदधीना स्ते शब्दार्थत्वं मुपागताः॥
अत्यल्पे नैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणेन तु॥ अयो यथा दाहकत्वं स एव शः स्वतंत्रतः॥ मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्त
व्यो मनीषिभिः॥ इत्याहैवं च शब्दानां नारायणसमन्वये॥ सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथंचन युज्यते॥ विरोधादव
रत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत्॥ इति चेदवरत्वादिद्विविधं ह्युपलभ्यते॥ परस्यावरताहेतुर्यः स्वयंपर एव सन्॥ सो
पि ह्यवरशब्दार्थो यथाराजाजयी भवेत्॥ अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे॥ द्वितीयो जीव एवास्ति स्वातं
त्र्यान्नैव दूषणं॥ हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये॥ उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयतायतः॥ अतो शेषविरोधा
नां कृतेशेन निराकृतिः॥ समन्वयाविरोधाभ्यां संजाते वस्तु निर्णये॥ किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः
तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसंततौ॥ उक्तायां भक्तिदाढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये॥ वक्तव्योपासनानित्यं कर्त

अनु
॥ ४८ ॥

व्येत्यादरेणहि ॥ सोपासनाचद्विविधाशास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ॥ ध्यानरूपापराचैवतदंगंधारणादिकं ॥ तथोभ
यात्मकंचैवपादेस्मिन्बादरायणः ॥ आहोपासनमद्धैवविस्तराच्छ्रुतिपूर्वकं ॥ १५ ॥ पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः
समुच्चयः ॥ विशेषदर्शनंकार्यलोपोनानोक्तिराशुता ॥ विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्थाविशेषिता ॥ अप्रयोजन
ताचातिप्रसंगोदूरसंश्रयः ॥ विशिष्टकारणंचेष्टादृष्टवैरूप्यमुन्नतिः ॥ अनुक्तिरप्रयत्नत्वंदृढबंधपराभवौ ॥ पुंसां
म्यंप्राप्तसंत्यागःकारणानिर्णयोभ्रमः ॥ विशेषदर्शितालापौगुणसाम्यंपृथग्दृशिः ॥ अगम्यवर्त्मसंधानमिष्टंफल
मकल्पना ॥ शुद्धवैरूप्यमंगत्वमविशेषदृशिःक्रिया ॥ युक्तयःपूर्वपक्षस्थास्सुज्ञेयत्वंविधिक्रिया ॥ माहात्म्यम
ल्पशक्तित्वंयथायोग्यफलंभवः ॥ फलसाम्यंविशेषश्चगुणाधिक्यंप्रधानता ॥ यथाशक्तिक्रियासंधिःप्रमाणबल
मानतिः ॥ कारणंकार्यवैशेष्यंस्वभावोवस्तुदूषणं ॥ प्रतिक्रियाविरोधश्चप्रतिसंधिरनूनता ॥ संस्कारापाटवंस्वे
च्छानियतिर्वस्तुवैभवं ॥ विशेषोक्तिरमानत्वंप्राधान्यंप्रीतिरागमः ॥ सुस्थिरत्वंकृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः ॥ साध
नोत्तमतानानादृष्टिशिष्टिरनूनता ॥ अविघ्नत्वाविरोधौचगुणवैशेष्यमागमः ॥ सिद्धांतनिर्णयाह्येतायुक्तयोव्याह
ताःसदा ॥ १५ ॥ ॐ सर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ ॥ यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनंभवेत् ॥ त

व्याख्या.
३।३

॥ २०८ ॥

त्राखिलस्यविज्ञप्तिःसम्यग्ब्रह्मणएवहि॥तदन्येषांयथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते॥तावतोपासनेयोग्योभवेदेवा
खिलःपुमान्॥महत्त्वस्यपरंपारंविदित्वैवजनार्दनः॥स्तोष्यतामेतितुष्टत्वमितिनास्त्येवनारद॥किंतुनिश्चल
याभक्त्याह्यात्मज्ञानानुरूपतः॥यःस्तोष्यतिसदाभक्तस्तुष्टस्तस्यसदाहरिः॥इत्यादिवाक्यसंदर्भाद्यथायोग्या
खिलज्ञता॥आत्मज्ञानानुरूपत्वंयथाशक्तिविचारणात्॥॥ॐस्वाध्यायस्यतथात्वेनहिसमाचारेधिकाराच्चॐ
॥॥वेदःकृत्स्नोधिगंतव्यःस्वाध्यायाध्ययनंभवेत्॥इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथाननिवार्यते॥अद्यापितेनदे
वाद्याःशृण्वतेमन्वतेसदा॥ध्यायंतिचयथायोगंतथाप्यावस्तुनिर्णयात्॥श्रवणंमननंचैवकर्तव्यंसर्वथैवहि॥म
तिश्रुतिध्यानकालविशेषंगुरुरुत्तमः॥वेत्तितस्योक्तमार्गेणकुर्वतःस्याद्धिदर्शनं॥श्रवणंदृष्टतत्त्वस्यमननंध्या
नमेवच॥विशेषानंदसंप्राप्त्याअन्यस्यैतानिदृष्टये॥यदितादृग्गुरुर्नास्तिनिर्णीतश्रवणादिकं॥तत्सिद्धांता
नुसारेणानिर्णयज्ञात्समाचरेत्॥श्रवणादिविनानैवक्षणंतिष्ठेदपिकचित्॥अत्यशक्येतुनिद्रादौपुनरेवसमा
चरेत्॥अभावेनिर्णयज्ञस्यसच्छास्त्राण्येवसर्वदा॥शृणुयाद्यदिसज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते॥महद्भ्योविष्णुभक्ते
भ्योयथाशक्तिचसंशयान्॥छिंद्यात्स्वतोधिकाभावेस्वयमेवसमभ्यसेत्॥ब्रूयादपिचशिष्येभ्यःसत्सिद्धांतम

अनु
॥ ४९ ॥

हापयन् ॥ अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झतिः ॥ विष्णोरन्यच्चतत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ स्वतन्त्रत्वं स
दातस्य तस्य भेदश्च सर्वतः ॥ अदोषत्वस्य सिध्यर्थं यदभेदे तदन्वयः ॥ तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये ॥ मुक्ता
नामपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नतां ॥ गच्छद्दृष्टं क्वचित् तस्याप्यभावो नु भवोपगः ॥ पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्ये
त्यतिभिन्नता ॥ नारायणेन मुक्तानामपि सम्यगिति स्थितिः ॥ भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि संभवः ॥ निर्दो
षत्वं रमायाश्च तदनंतरता तथा ॥ ब्रह्मासरस्वतीवीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपी
ति च ॥ सत्सिद्धांत इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा स्वयं ॥ एतद्विरोधियत्सर्वतमसंधाय केवलं ॥ अंधंतमो विशंतीति
प्राह श्रुतिरतिस्फुटं ॥ इत्येव श्रुतयो शेषाः पंचरात्रमथाखिलं ॥ मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयो खिलाः ॥ वैष्णवानि
पुराणानि सांख्ययोगौ परावपि ॥ ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनंतः शब्दसागरः ॥ अनंतायुक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूल
काः ॥ प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमं ॥ अन्यावकाशरहितं प्रका
शयति सादरं ॥ एतदेव च सच्छास्त्रंदुःशास्त्रंतु ततः परं ॥ सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यंदुःशास्त्रंतु परित्यजेत् ॥ असंशयेन त
त्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनं ॥ सम्यग्विषयविज्ञानतारतम्यानुसारतः ॥ फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं नृणां ॥ स

व्याख्या-

३।३

॥ २०९ ॥

म्यक्चाधिकविज्ञानात्सुखाधिक्यं भवेन्नृणां ॥ अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥ १ ॥ ॐ उपसंहारो र्थाभे
दाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ॥ कृत्वाथ कुर्वन्नपि वानि दिध्यासनमाचरेत् ॥ २ ॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥ विषये
षु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात् ॥ मनसा चान्यदा कांक्षात्परं न प्रतिपद्यते ॥ इति भारतवाक्यं हितेनैतद्दोषवर्जि
तः ॥ सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ दोषा अनादिसंवद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः ॥ संत्येव प्रायशः पुंस्सुतेन
मोक्षो न जायते ॥ सर्वे त एते जीवेषु दृश्यंते तारतम्यतः ॥ ऋजूनामेक एवास्ति परमोत्साहवर्जनं ॥ सगुणाल्पत्वमात्र
त्वान्नर्जुत्वेन विरुध्यते ॥ अतो विष्णौ पराभक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता ॥ स्वादरः
सर्वजंतूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥ ततो धिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः ॥ कर्तव्यो वासुदेवांतं सर्वथा शुभमि
च्छता ॥ न कदाचित् त्यजेत्तच्चक्रमेणै नं विवर्धयेत् ॥ समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ॥ कार्यैव मापरोक्ष्येण दृश्य
ते क्षिप्रमीश्वरः ॥ तत्तमो धं ब्रजे द्विष्णुसमत्वं यो नुपश्यति ॥ रमा ब्रह्म शिवादीनामपि मुक्तौ कथंचन ॥ किमुताधिक्य
दृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ॥ दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः ॥ इत्याह सच्छ्रुतिस्तेन संप्रोक्तगुणसंयुतः ॥ उपासीत
हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते ॥ द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधितत् ॥ रिपवो येतुरामस्य विमुखत्वान्निरा

अनु
॥ ५० ॥

मिणः॥ अभिद्रोहपदेनित्यमंधेतमसितेस्थिताः॥ हरिद्विषस्तमोयांतियेचैवतदभेदिनः॥ तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्त
स्यदोषविदोपिच॥ इत्यादिश्रुतिसंदर्भाद्वेपिणस्तमर्ह्यते॥ हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः॥ विविक्षु
रत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतः॥ यदनिंदत्पितामहंत्वद्भक्तेमयिचाघवान्॥ तस्मात्पितामेपूयेतदुरंतादुस्त
रादघात्॥ निंदांभगवतःशृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा॥ ततोनापैतियःसोपियात्यधःसुकृताञ्ज्युतः॥ अवजानं
तिमांमूढामानुपीतनुमाश्रितं॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरं॥ मोघाशमोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः॥
राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः॥ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विपंतोभ्यसूयकाः॥ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारे
षुनराधमान्॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु॥ आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥ मामप्रा
प्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं॥ योद्विष्याद्विबुधश्रेष्ठंदेवंनारायणंप्रभुं॥ कथंसनभवेद्वेष्ट्यआलोकांतस्यकस्य
चित्॥ योद्विष्याद्विबुधश्रेष्ठंदेवंनारायणंप्रभुं॥ मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाः॥ इत्यादिवाक्यसंदोहा
द्वेपिणस्तमएवतु॥३१॥ ॥ ॐविद्यैवतुनिर्धारणात्ॐ॥ ॥ नैवमोक्षइतिप्राहुर्लोकायतमतेस्थिताः॥ भो
गःशरीरपर्यंतंभस्मीभावस्ततोभवेत्॥ इतितत्केनमानेनदृष्टंप्रत्यक्षवादिना॥ नहिप्रत्यक्षमानेनमोक्षाभावोव

व्याख्या.
३।३

॥२१०॥

सीयते॥घटतेमुक्तिदृष्टिस्तुपुरुषेणमहीयसा ॥ नेतिवक्तुर्महत्त्वंतुकथंचननविद्यते ॥ साधयन्सर्वसामान्यंकथ
 मेवविशेषवान् ॥ दृश्यंतेपुरुषालोकेपरापरविदोपिच ॥ अपरोक्षदृशोयोगनिष्ठाश्वामलचक्षुषः ॥ प्रत्यक्षंदेवतां
 दृष्ट्वातत्प्रसादाप्तभूतयः॥ज्ञानविज्ञानपारज्ञानिषिध्यंतेकथंनृभिः॥दृश्यतेचातिमाहात्म्यंतेपामतिमहौजसां ॥
 यदितेपिनिषिध्यंतेकिंनोक्तिस्तेनिषिध्यते॥यदुक्तवाक्यप्रामाण्यंप्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥ वरादयोपितद्वत्ताःसदा
 सत्याभवंतिहि॥अप्रामाण्यंतदुक्तेश्वृथावाचावसीयते ॥ नहिप्रयोजनंकिंचित्परलोकनिवारणात् ॥ वृथावा
 चंवृथाहन्याद्यदितस्यकिमुत्तरं॥स्वजीवनविरोधायवदन्किंनामबुद्धिमान् ॥ प्रामाण्येसंशयःकिंस्यात्तयोःपुरु
 षयोरपि॥स्वजीवनविरुद्धोक्तिरज्ञोदृष्टस्यचापियः॥यश्चातींद्रियदेवोक्तिःश्रोतादृष्टपरावरः ॥ अतीतानागतं
 सर्वलोकानुभवमापयन्॥अतःप्रत्यक्षगम्यत्वाद्वेदमात्वस्यचस्फुटं॥यद्यागमस्यनोमात्वमक्षजस्यतथाभवेत् ॥
 यद्यक्षजस्यमात्वंस्यादागमस्यकथंनतत्॥लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेणसिध्यति ॥ अस्तिमोक्षोपिधर्मेणय
 थार्थज्ञानतोपिच॥प्रामाण्यमनुमायाश्चजिनस्याप्तत्वसाधने॥तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीतिच ॥ धर्मो
 हिंसापरोनान्योज्ञानंपुद्गलदर्शनं॥इतिजैनाःकथंतत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ॥ विषयान्प्रतिस्थितंह्यक्षंप्रत्यक्षमि

अनु
॥ ५१ ॥

तिगीयते॥प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेतिप्रकीर्तिता॥आसमंताद्मयतिधर्माधर्मौपरंपदं।यच्चाप्यतींद्रियंत्वन्यत्ते
नासावगमःस्मृतः॥एतेनकारणेनैवतत्तन्मानत्वमिष्यते॥स्वरूपंहितदेतेषामन्यथासिद्धिमानतः॥अतोनुमा
कथंधर्मपुद्गलंचापिदर्शयेत्॥स्वरूपेपुद्गलस्योक्तादोषाआनंदमेवच।नमन्यतेपुद्गलंसदुःखाभावःसुखंवित्ति।मा
त्राभोगातिरेकेणसुखाधिक्यस्यदर्शनात्॥सुखस्याभावताकेननचस्यात्किंविपर्ययः॥यदिभावोपिकश्चित्तस्या
तस्यैवाभावताकुतः॥यदिसर्वेप्यभावाःस्युरन्योन्यमितिभावता॥अभावाभावतैवस्यात्किंनश्छिन्नंतदाभवेत्।
भावत्वंविधिरूपत्वंनिषेधत्वमभावता॥निषेधस्यनिषेधोपिभावएववलाद्भवेत्॥प्रथमप्रतिपत्तिस्तुभावाभावनि
यामिका॥नचपुद्गलविज्ञानंमोक्षदंभवतिक्वचित्॥अस्वातंत्र्यात्पुद्गलस्यज्ञातोपिसुखदोनहि॥नहिदुःखिपरि
ज्ञानादुःखित्वंविनिवर्तते॥यदिपुद्गलविज्ञानाददुःखीस्यात्कथंचन॥देहवानपिनादुःखीकिंज्ञानादुत्तरंसदा॥
ईशकृत्यनुसारेणस्यात्कालादीशवादिनः॥कर्महेतुत्वमपितुनिश्चैतन्यान्नहिक्वचित्।अशेषदुःखविलयेनेदानीं
कारणंयथा॥तथोत्तरंनचैवस्यादृष्टिपूर्वानुमायतः॥शक्तस्यान्यस्यविज्ञानंतत्प्रीतिजनकंयदि।तयैवबंधहानिः
स्यादिति किंनामदूषणं॥स्वज्ञानाबंधहानिस्तुदृश्यतेकस्यकुत्रचित्॥अहिंसायाश्चधर्मत्वंकेनमानेनगम्यते॥हिं

व्याख्या-
३।३

॥ २११ ॥

सायाएवधर्मत्वमित्युक्तेस्यात्किमुत्तरं ॥ धर्मस्यसुखहेतुत्वमपिकेनावगम्यते ॥ हत्यायामोक्षहेतुत्वंकुतोमाना
न्निवार्यते ॥ नचशून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयापिच ॥ मोक्षःकथंचनभवेद्यदीदानींकथंनसः ॥ परप्रसादने
च्छोस्तुविलंबोनामयुज्यते ॥ पुमिच्छाधीनतानोचेद्विलंबःकिंकृतोभवेत् ॥ अन्यत्रापिविलंबास्तुस्युरीशेच्छानि
मित्ततः ॥ अन्यथाकारणंचेतस्यात्किंकार्यनोपजायते ॥ कारणेसतिकार्यस्यभावःसुनियतोस्यहि ॥ विज्ञान
वादिनश्चैवविज्ञानाद्वैतवेदनात् ॥ विज्ञानभावनार्चैवमोक्षोनघटतेकचित् ॥ अंतर्ज्ञानस्यबाह्येचक्षणिकत्वस्यवे
दनात् ॥ भावनार्चोक्तमार्गेणमानाभावान्नमुच्यते ॥ प्रकृतेःपुरुषस्यापिविवेकोमुक्तिसाधनं ॥ इतिसांख्यान
चैतस्मिन्मानमीशाप्रसादतः ॥ श्रुतयःस्मृतयश्चैवयदेशस्यप्रसादतः ॥ वदंतिनियमान्मुक्तितस्मृतेऽतःकुतो
भवेत् ॥ कणादयोगाक्षपादाअपीशस्यप्रसादतः ॥ मुक्तिंब्रुवाणाअप्याहुर्भोगादेवचकर्मणां ॥ क्षयंप्राहुःकुत
श्चैतत्प्रसन्नेजगदीश्वरे ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिरिच्छयंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥ भिद्य
तेहृदयग्रंथिरिच्छयंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे ॥ इतिश्रुतिपुराणादिवचनेभ्योन्य
थागतेः ॥ नचपाशुपताद्युक्तशिवादीनामनुग्रहात् ॥ नान्यःपंथाइतिबुक्तंपुरुषज्ञानतःश्रुतौ ॥ सर्वेनिमेषाज

अनु
॥ ५२ ॥

ज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधि ॥ एवंपुरुषशब्दश्चप्रयुक्तोब्धिशयेहरौ ॥ नतस्येशोकश्चनतस्यनाममहद्यशः ॥ इतिचाधि
पतिस्तस्यप्रतिषिद्धःस्वयंश्रुतौ ॥ विश्वतःपरमान्नित्यंविश्वंनारायणंहरिं ॥ इतिसर्वाधिकत्वोक्त्यासमोपिविनि
वारितः ॥ समाधिकस्यराहित्यान्नोपचारपुमानसौ ॥ पुरुषएवेदंसर्वयद्भूतंयच्चभव्यं ॥ उतामृतत्वस्येशानोयद
न्नेनातिरोहति ॥ मुक्तामुक्तपरेशत्वमितितस्याहसाश्रुतिः ॥ अमृतेशानवचनात्सर्वस्येशानतोदिता ॥ यदि
सर्वत्वमुदितमुतेशइतितद्ब्रूया ॥ उतशब्दोवदेदेषहीशत्वस्यसमुच्चयं ॥ पुरुषेणैवेदंव्याप्तमितिब्राह्मणंचाहतंप्रति ॥
एतावानस्यमहिमेतिमहिम्नोवचोहितत् ॥ सोमृतस्याभयस्येशोमर्त्यमन्नंयदत्यगात् ॥ इत्यमुक्ताधिपत्यंतुपूर्वा
र्थोक्तमनूद्यच ॥ उतामृतस्येशइतिविधत्तेमुक्तिगेशतां ॥ अतोविष्णुपरिज्ञानादेवमुक्तिर्नचान्यतः ॥ तद्यथेति
श्रुतेश्चैवततःकर्मक्षयोभवेत् ॥ यथैधांसिसमिद्धोभिर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुते
तथा ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंब्रज ॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ इत्यादिभगवद्वा
क्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ॥ नित्यनैमित्तिकंकर्मकुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ॥ मुच्यतेसंसृतेश्चैतदप्येतेननिराकृतं ॥ वि
द्यैवेतीममेवार्थस्वयमेवाहवेदराट् ॥ विनाकर्मनमोक्षःस्याज्ज्ञानेनेत्यपिसाश्रुतिः ॥ नान्यःपंथाइतिह्येवनिवार

व्याख्या.
३।३

॥२१२॥

यतिसादरं॥अन्यथोपासनमपितमेवमितिवादिनी॥निवारयत्यादरेणनप्रतीकइतिप्रभुः॥अंधंतमःप्रविशंति
येत्वविद्यामुपासते॥इतिश्रुतिविरोधाच्चनान्यथोपासनंभवेत् ॥ नचाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेनमुच्यते ॥ इ
तिसर्वप्रविज्ञायसर्वैस्तर्कैःसदागमैः॥उपासीतहरिंनित्यंगुणैरेवस्वयोग्यतः॥ब्रह्मासर्वगुणैश्चैवक्रियासामान्यत
श्चगीः॥गुणसामान्यतोरुद्रोद्रव्यसामान्यतःपरे॥१९॥ ॥ॐयावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणांॐ॥ ॥ अ
धिकारविशेषेणभक्तिज्ञानसुखादिभिः॥विशेषोदेवतादीनामोक्षेचैवविशेषतः ॥ ॐअक्षरधियांत्वविरोधःसा
मान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तंॐ॥नतावताविरोधोस्तिनिर्दोषत्वात्समस्तशः॥आभासत्वात्परेषांतदव
राणांचसर्वशः ॥ यतोवराणांसर्वेपिगुणाःसर्वाःक्रियाअपि॥नियमेनैवपूर्वेषांसुप्रसादनिबंधनाः ॥अतःसच्छि
ष्यवत्तेषांनैवेष्ट्यादिःकथंचन ॥ नचसंसारिदेवानांकालेयत्तापरेइमे ॥सूत्रेह्यारब्धमात्रस्यभोगेनैवक्षयोध्रुवः॥
अनारब्धस्यभोगेनत्वितरेइतिचोदितः ॥पौनरुक्त्येनतेनैतेउक्तार्थेइतिनिश्चयः॥२०॥ ॥ ॐइयदामननात्
ॐ॥ ॥उपास्स्वाहाचपर्जन्योमित्रोभिर्वरुणोविधुः॥प्रवहोनिरुद्धइंद्रोमेरुद्रोवाणीचमारुतः॥उत्तरोत्तरतस्वेते
गुणैःसर्वैश्चमुक्तिगाः॥सूर्यधर्मोयथासोमोमनुर्दक्षोबृहस्पतिः॥शचीरतिश्चानिरुद्धसमास्ताराचमित्रवत्॥सो

अनु
॥ ५३ ॥

मवच्छतरूपातुप्रसूतिर्वह्निवद्विराट् ॥ पर्जन्यवद्वारुणीचतथासंज्ञाचरोहिणी ॥ धामीचमित्रवत्त्वेवप्रावहीपरिकी
र्तिता ॥ मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौविघ्नवित्तपौ ॥ भृगुरग्निसमोमित्रतन्मध्येब्रह्मपुत्रकाः ॥ वरुणाग्र्यंतरा
तन्नारदःप्रायइंद्रवत् ॥ कामःसुपर्णीचोमावर्द्धीद्रोरुद्रवदीरितः ॥ निर्ऋतिर्मित्रसदृशोविश्वामित्रःकसूनुवत् ॥
वैवस्वतोमनुश्चाश्विपश्चादन्येततोवराः ॥ ज्यवनोचथ्यवैन्याश्चशशबिंदुश्चहैहयः ॥ तद्वच्चविप्रराजन्यविशेषो
त्रापिकश्चन ॥ तद्वत्प्रियव्रतश्चापितदन्याःशतदेवताः ॥ पर्जन्यमित्रांतरालेतदन्येतुततोवराः ॥ एतेभ्योभ्य
धिकाश्रीस्तुसदामुक्ताविशेषतः ॥ तत्समोनास्तिपरमोहरिरेवनचापरः ॥ संहितायांबृहत्यांतुस्वयंभगवतोदि
तं ॥ तदेतदखिलंप्राणआहंकारिकएवच ॥ इंद्रादनंतरो ॥ २१ ॥ ॐ प्रज्ञांतरपृथक्त्ववदृष्टिश्चतदुक्तं ॐ ॥ ॥ दृ
ष्टिरपियोग्यानुसारतः ॥ २२ ॥ ॥ ॐ प्रदानवदेवतदुक्तं ॐ ॥ ॥ ॐ लिंगभूयस्वातद्धिबलीयस्तदपि ॐ ॥ ॥ स
म्यगुरुप्रसादश्चमुख्यतोदृष्टिकारणं ॥ श्रवणादिचकर्तव्यंनान्यथादर्शनंकचित् ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॐ पूर्वविकल्पः
प्रकरणात्स्याकियामानसवत् ॐ ॥ ॥ गुणाधिकंगुरुंप्राप्यतद्धीनंनानुयात्कचित् ॥ विपर्ययस्तुकर्तव्यःसर्वथा
शुभमिच्छता ॥ समेविकल्पएवस्यात्पूर्वानुज्ञांचसर्वथा ॥ तदुत्तमगुरुप्राप्त्यैपूर्वानुज्ञानमृग्यते ॥ गुरुर्ब्रह्माखिला

व्याख्या-
३।३

॥ २१३ ॥

नांचविद्याचैवसरस्वती ॥ देवताभगवान्विष्णुःसर्वेषामविशेषतः॥तत्प्रसादेनमुक्तिःस्यान्नान्यथातुकथंचन॥
स्वोत्तमास्तुक्रमेणैवसर्वेषांगुरवःस्मृताः ॥ उपदेशोब्रह्मणस्तुसर्वेषामेवमुक्तये॥२८॥ ॥ ॐपरेणचशब्दस्यताद्वि-
ध्यंभूयस्वात्त्वनुबंधःॐ॥ ॥ साधनेभ्योधिकाभक्तिर्नैवान्यत्तादृशंकचित् ॥ भक्तिश्चैवहरावेवमुख्यान्यत्रयथा-
क्रमं ॥ स्वाधिकत्वेनसर्वत्रस्वोत्तमेषुक्रमेणच ॥ अनुवर्ततेचसाभक्तिर्मुक्तावानंदरूपिणी॥ तत्पूर्विकोपासनैवं
कर्तव्यामुक्तयेगुणैः ॥३४॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेतृतीया-
ध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॐपुरुषार्थोतःशब्दादितिबादरायणःॐ ॥ ॥ एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा॥अपेक्षितफलप्राप्ति-
रारब्धस्यानतिक्रमात् ॥ देवर्षिमानुषादीनांतत्तज्जात्यनुसारतः ॥ जैमिन्युक्तंमानुषाणांतद्विशेषाश्चकेचन॥
सामान्यंभगवत्प्रोक्तंदेवादीनांविशेषतः ॥ बलवद्विरोधिसद्भावेजैमिन्याद्युक्तिरिष्यते॥१॥ ॥ ॐस्तुतयेनुम-
तिर्वाॐ ॥ ॥ विकर्मलेपोनैवास्तिसम्यग्दृष्टिमतांकचित् ॥ गुणहानिश्चनैवास्तिब्रह्मणस्त्वविकर्मतः ॥ देवा-
नामपिनप्रायःकृत्तस्यतुकथंचन ॥ प्राप्तद्वासोभवेत्कापिमहतातुविकर्मणां ॥ तथापितत्कृत्तमेवतस्मान्ननियमो

अनु
॥ ५४ ॥

ज्ज्ञितिः ॥ चंद्रसुग्रीवयोश्चैवस्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथंचन ॥ हासोपिमानुषादी
नामानंदस्य विकर्मणा ॥ भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ॥ ॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ ॥ ज्ञानोत्तर
स्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ॥ अशुचित्वादिकंचास्य न भवेदिति तत्फलं ॥ अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते
॥ ॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ ॥ प्रारब्धकर्मजस्यैव विषमक्षान्मृतेरिव ॥ प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किंचिद्भुक्तस्य संविदा ॥ उ
पमर्द इह प्रोक्तो देवादीनां यथाक्रमः ॥ सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ न ब्रह्मदर्शिनोपि स्यात्फलहास
स्तु विद्यते ॥ सर्वात्मना फलहासो यदि नारब्धकर्मणः ॥ स्यात्काम्यविधिर्वैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेत् ॥ एवमा
द्यपि संप्रोक्तं तंत्रभागवते स्फुटं ॥ तारतम्यं फलेनो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः ॥ अवृजिनो कामहत इति मुक्तिं निगद्य
च ॥ आनंदतारतम्यं च तेषां ब्रूयात्पृथक् पृथक् ॥ संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ अकामाहतशब्दार्थोऽवृजि
नत्वं च नो भवेत् ॥ कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥ इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी ॥ कामाहतिः
कुतो न्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥ अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् ॥ तदैवा कामहतता कुत एवान्यथा भवे
त् ॥ चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ॥ अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ॥ यत्कामः स्वापमाप्नोति

व्याख्या.
३।४

॥ २१४ ॥

तदेवोत्थापितः पुनः ॥ अवशोपिव्याहरतिकुतः सुखावकामता ॥ सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ॥ पर्ये-
तितत्र जक्षंश्च क्रीडन्नतिमवाप्नुयात् ॥ कामान्नीकामरूपी सन्निर्माँल्लोकांश्च संचरन् ॥ आस्ते गायन्साममुक्त इ-
त्यादि श्रुतिसद्वलात् ॥ अकामस्यात्कथं मुक्तः कामायेस्य हृदि श्रिताः ॥ इत्यंतः करणस्थानां कामानां मोक्षमेव
हि ॥ आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्वर्थं विशेषणं ॥ हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ मुक्तानां कामितामाह पृ-
थक् शाखासु यच्छ्रुतिः ॥ अतो कामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥ मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणं ॥
अपापत्वमदुःखत्वं चावृजिनत्वमिहोदितं ॥ अप्रियं वृजिनंदुःखमकंतो दइतीर्यते ॥ तत्कारणत्वात् पापं वा वृजि-
नं नाम कथ्यते ॥ इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये ॥ अपापत्वं च नैवास्तियावत्संसारमस्य हि ॥ आर-
ब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि ॥ तस्मात्तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ॥ अकामहत इत्युक्तेऽश्रुतहा-
निरपि स्फुटा ॥ कुत्रचित् कामिनः पुंसः कामाभावात् क्वचित् क्वचित् ॥ इंद्रादि सुखभोगोस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ॥
तस्मादमुक्तसुखगंतारतम्यं पृथक् पृथक् ॥ उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ॥ आहेति पेशलंतच्च चश-
ब्दादेव गम्यते ॥ राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते ॥ साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवामतः ॥ यौवनं

अनु
॥ ५५ ॥

नित्यमेतस्यमुक्तस्येतियुवासच ॥ फलमध्ययनस्याप्ततेनाध्यायकर्तृरितः ॥ निर्द्दासानंदसंप्राप्त्याचाशिष्ठइ
तिगीयते॥स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेर्दृढिष्ठइतिचोदितः ॥ बलिष्ठश्चस्वभावेनमुक्तोभवतिकेवलं ॥ तस्येयंपृथिवी
त्यादिपूर्वभावव्यपेक्षया॥सएकइतिसंसारगतमुक्त्वासुखंपुनः॥श्रोत्रियस्येतिवदतिमुक्ताच्छतगुणात्मतां ॥
संसारगाच्चसंसारगतस्यैवशताधिकं ॥ मुक्तान्मुक्तस्ययुक्तंस्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ॥ युक्तंचसाधनाधिक्या
त्साध्याधिक्यंसुरादिषु॥नाधिक्यंयदिसाध्येस्यात्प्रयत्नःसाधनेकुतः ॥ यत्तश्चदृश्यतेतेषांमहानेवमहात्मनां ॥
यत्रसाधनबाहुल्यंसाध्यबाहुल्यमत्रच ॥ दृष्टंनियमतोनोचेन्नयत्नंकुर्युरंजसा ॥ कृच्छ्रेणसाधनादेवनमुक्तवदु
दीर्यते ॥ दशकल्पंतपश्चीर्णरुद्रेणलवणार्णवे ॥ त्यक्त्वासुखानिसर्वाणिक्लिष्टेनलवणांभसा ॥ शक्रेणवर्षको
टीश्चधूमःपीतोतिदुःखतः ॥ वर्षायुतंचसूर्येणतपोर्वाक्शिरसाकृतम् ॥ सुदुःखेनसुखंत्यक्त्वाधर्मेणाकाश
शायिना ॥ पीतामरीचयोवर्षसाहस्रमतिसादरं ॥ अतिकृच्छ्रेणकुर्वंतियत्नंब्रह्मविदोपिच ॥ इत्येतदखिलंमो
क्षविशेषाभावतःकथं ॥ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ इतिमोक्षविशेषश्चस्वयंभगवतोदितः ॥ त
मेवयूयंभजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैःस्वकर्मभिः॥अमायिनःकामदुघांघ्रिपंकजंयथाधिकारावसितार्थ

व्याख्या-
३। ४

॥ २१५॥

सिद्धये ॥ अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमावभूवुः ॥ आदघ्नासउपकक्षासउत्वेहदाइवस्नात्वाउत्वे
ददृश्रे ॥ इत्यादीनिचवाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगं ॥ व्यक्तं वदंति तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते ॥ दुःखाद्यभाव
साम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ॥ भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते ॥ उक्तं साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ॥
दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः ॥ दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ॥ नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमो
हकेशसाध्वसैः ॥ महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ॥ अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः ॥ शौ
चस्वाध्यायसंतोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ॥ किमुमर्त्यैर्भयभ्रांतिध्वंसमोहरुजान्वितैः ॥ अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्य
वसायश्रुतिव्रतैः ॥ कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ ब्रह्मैव किंचिज्ज्ञानातिनतदन्यो हि कश्चन ॥ मुक्ता
नामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥ सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामते ॥ इयं विसृष्टिर्यत आबभूव य
दिवा दधेय दिवान ॥ यो अस्याध्यक्षः परमेव्यो मन्तसो अंगवेदय दिवान वेद ॥ यः स्वात्ममायाविभवं स्वयंगतो
नाहं न भस्वांस्तमथापरे कुतः ॥ ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह सम्यगन्ये कुतो देव मुनीन्द्रमर्त्याः ॥ नमस्ते मिततत्त्वाय ब्रह्मा
दीनां च सूतये ॥ निर्गुणाय च सत्काशां नाहं वेदापरे कुतः ॥ नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या जानंति यद्विरचि

अनु
॥ ५६ ॥

तं खलु सत्त्वसंघाः ॥ यन्माययामुपितचेतसईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ अहंमहेंद्रो निर्ऋतिः प्रचे-
ताः सोमो मिरीशः पवनो कौ विरिचः ॥ आदित्य विश्वेवसवोथसाध्यामरुद्रणारुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अन्ये च ये विश्व-
सृजो मरेशा भृग्वादयो स्पृष्टरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किंतु तोन्ये ॥ सर्वस्या-
दौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादन्तरं ॥ जानाति देवप्रवरं भूयश्चातो धिकं नृप ॥ न त्वामतिशयिष्यंति मुक्तावपि कथं
चन ॥ मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥ यथा भक्तिविशेषो ब्रह्मस्य ते पुरुषोत्तमे ॥ तथामुक्तिविशेषो
पि ज्ञानिना लिंगभेदने ॥ सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयो खिलाः ॥ तारतम्याद्धितिष्ठंति तारतम्यं हि साधने ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ यद्दमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्व-
भिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भवितान-
च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ अध्येष्यते च यद्दमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे म-
तिः ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभां लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणा ॥ ध्यानेनात्म-
नि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य-

व्याख्या.
३।४

॥ २१६ ॥

उपासते ॥ तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्चविशेषैःसहपश्यति ॥ स्वात्मानंभगवा
 न्विष्णुःसर्वरूपोपिसर्वदा ॥ सर्वत्रचान्यदप्येवंतेनादृष्टंनहिक्वचित् ॥ सर्वत्रसर्वदैवेशंपश्यत्येवरमापितु ॥ नतु
 सर्वैर्विशेषैस्तंपश्यंत्यप्यन्यतोधिकं ॥ स्वात्मानमन्यच्चाशेषंपश्यत्येवहिसर्वदा ॥ ब्रह्मातुसर्वगंपश्येद्गुणानप्यन्यतो
 धिकं ॥ नतुसर्वेषुकालेषुतथापश्यत्यमुक्तिगः ॥ मुक्तस्तुसर्वदापश्येत्सर्वगत्वेनचापितु ॥ नरमावद्विशेषाणांद
 र्शनंशक्नुयात्क्वचित् ॥ स्वात्मानमन्यच्चसदाविशेषैरखिलैरपि ॥ पश्यत्यंजस्तथावाणीविशेषांस्तावतो नतु ॥ त्रैगु
 ण्यात्परतःपश्येद्वाप्तंशतगुणंहरिं ॥ गिरिशोगरुडश्चैवतमोमात्रगतंहरिं ॥ पश्येद्विशेषानपिहिवाणीदृष्टान्नपश्य
 ति ॥ उमासुपर्णीचमहत्तत्त्वंयावत्प्रपश्यति ॥ रुद्रदृष्टान्विशेषांश्चनैवपश्येत्कदाचन ॥ स्वरूपमन्यरूपंचमुक्ता
 देवाःसमस्तशः ॥ जानंतींद्रश्चकामश्चब्रह्मयावदहंकृतिः ॥ पश्यंतोमनुदक्षाद्याबुद्धितत्त्वस्थितंहरिं ॥ पश्यंतिसो
 मसूर्यौतुमनस्स्थंपरमेश्वरं ॥ अन्येभूतस्थितंविष्णुंदेवाःपश्यंतिसर्वदा ॥ बहुसाहस्रवर्षेणमहत्तत्त्वेकचित्क्वचित् ॥
 अन्येचैवयथायोगमंडांतर्वर्तिनंहरिं ॥ श्वेतद्वीपपतिंचैवहृद्येवान्येतुकेचन ॥ कदाचिदेवतत्रापिकेचित्पश्यंतिकेश
 वं ॥ उमायावदनंतांशान्पूर्वदृष्टेभ्यएवतु ॥ विशेषान्वासुदेवस्यपश्चादुक्ताविचक्षते ॥ शक्रकामादयश्चैवविशेषा

अनु
॥ ५७ ॥

ब्रह्मणि स्थितान् ॥ उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव चक्षते ॥ इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः ॥ तारत-
म्यंच मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥ साध्यसाधनवैरूप्यमदृष्टं केन कल्प्यते ॥ वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां पर-
स्य च ॥ सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ ॥ तारतम्यात्साधनानां साध्यतादृक्त्वमीशतः ॥ अवैष-
म्यादिहेतुः स्यात्सदैव परमेश्वरे ॥ स्वातंत्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ॥ अपेक्ष्यानादिवैचित्र्यं न दोष इति त-
द्वचः ॥ नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥ अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः ॥ मया कया विरु-
द्धा स्याद्राजादावपि दृश्यते ॥ त्यागोदृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ॥ मायिभ्यो न्येन केनापि तत्किमन्यैश्च
वादिभिः ॥ मायिनोत्रानुगम्यं ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ अप्यत्र मायिनां लिंगे तत्केदोषास्ततो धिकाः ॥ निःशेष-
गतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः ॥ स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेष्यादिस्ततः कुतः ॥ भवेयुर्यदि चेष्ट्याद्याः समेष्व-
पि कुतो न ते ॥ तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेष्यादियुता अपि ॥ दृश्यंते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणं ॥ यदि निर्दोष-
ता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ॥ यद्यन्यदर्शनाभावादीष्यादिर्विनिवार्यते ॥ अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्य-
ते ॥ ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ ॥ नैवरेमे सचैकाकी तस्मान्न रमते कचित् ॥ द्वितीयमैच्छते नासा

व्याख्या-
३।४

॥ २१७ ॥

विति श्रुतय ऊदिरे ॥ यदीच्छानैव तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृपा ॥ श्रुत्युक्तनिर्दोषतैव किं नागीक्रियते स्वयं ॥ तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना ॥ किंतु न्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥ वृथा यमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे ॥ मोक्षे पितारतम्ये तश्चेतनत्वाद्यथापुरा ॥ इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पना मात्रा वादिनः ॥ न च दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वं श्रुतेर्बलात् ॥ शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वान दुःखभाक् ॥ येनानंदेव भवति न शोचति कदाचन ॥ किल्बिषस्पृत्पितुपणिररंहित इहेश्वरः ॥ यं यमंतमभिप्रेप्सुः स संकल्पाद्भवेदिह ॥ इत्यादि श्रुतयोमानं निर्दुःखत्वादिसंपदि ॥ अतो दुःखाद्यनुमयानावकाशोत्रलभ्यते ॥ तारतम्यानुमातस्माद्भवेन्नातिप्रसंगिनी ॥ श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते ॥ मुक्तावपि ततः केन विरोधं कर्तुमीशते ॥ ४ ॥ ॥ ॐ सर्वथा पितु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयो गात् ॐ ॥ ॥ ६ ॥ अनादियोग्यतांचैव कलिवाणीश्वरावधिं ॥ को निवारयितुं शक्तो युक्त्या गमबलोद्धतां ॥ ब्रह्मणो न्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् ॥ कालो ह्ययं यथेत्यादि मानुमानि नो भवेत् ॥ अन्यशब्दो हरि श्री स्वसमेभ्यो न्यविवक्षया ॥ प्रयुक्तो नैव दोषाय रुद्रादिषु च युक्तिः ॥ उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् ॥ व्य

अनु
॥ ५८ ॥

क्तिःसुखस्यतुभवेन्नत्वाधिक्यंसुखस्यच ॥ बलज्ञानाधिकत्वंतुतेभ्योहिब्रह्मणःसदा ॥ आधिक्यस्यत्वनित्यत्वेन
किंचिन्मानमीयते ॥ शृण्वेवीरउग्रमुग्रंदमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ॥ एधमानद्विभयस्यराजाचोष्कूय
तेविशइंद्रोमनुष्यान्परापूर्वेषांसख्यावृणक्तिवितर्तुराणोअपरेभिरेति॥अनानुभूतीरवधून्वानःपूर्वीरिंद्रःशर
दस्तर्तरीति ॥ दिवेदिवेसदृशीरन्यमर्धकृष्णाअसेधदपसद्मनोजाः॥अहंदासावृषभोवस्त्रयंतोदव्रजेवर्चिनंशंब
रंच॥तंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेवभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हिसुसोभूभूरित्येवप्रश्नसित्यभूतिरित्यसुरास्तेहपरा
वभूवुः॥ तद्यथापेशस्करीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंतनुते॥ एवमेवायमात्मदंशरीरंनि
हत्याविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुते॥ पित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांभूता
नां ॥ प्रयांतिपरमांसिद्धिमैहिकामुष्मिकींद्रुतं ॥ यानप्राप्यासुरैःसर्वैरक्षय्याक्लेशवर्जिता ॥ नतांगतिंप्रपद्यं
तेविनाभागवतान्नरान् ॥ अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरं ॥ मो
घाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिमोहिनींश्रिताः ॥ महात्मानस्तुमांपार्थदै
वींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं ॥ अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥

व्याख्या.
३।४

॥२१८॥

दानंदमश्नयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं ॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागश्चांतिरपैशुनं ॥ दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्द
वंद्वीरचापलं ॥ तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता ॥ भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥ दंभोदपो
भिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच ॥ अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीं ॥ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूय
काः ॥ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ आसुरींयोनिमाप
न्नामूढाजन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं ॥ द्विविधोभूतसर्गोत्रदैवआसुरएवच ॥ वि
ष्णुभक्तिपरोदैवोविपरीतस्तथासुरः ॥ देवानांपरमोधर्मःसदायज्ञादिकाःक्रियाः ॥ स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वंविष्णु
पूजारतिःस्मृतिः ॥ दैत्यानांबाहुशालित्वंमात्सर्ययुद्धसक्रिया ॥ नीतिशास्त्रप्रवेदित्वंशिवपूजारतिःस्मृतिः । व
र्णाश्रमाचारवत्त्वंस्वाध्यायोभक्तिरच्युते । शिवेसूर्येतथादेव्यांस्वभावोमानुषःस्मृतः ॥ अनादिवैष्णवाएवदेवता
स्तुस्वभावतः ॥ विपरीताःस्मृतादैत्याःसदैवानादिकालतः ॥ मानुषामिश्रमतयोविमिश्रगतयोपिच ॥ इत्यादि
वाक्यसंदर्भेर्ज्ञायतेनादियोग्यता । यद्यनादिविशेषो न सांप्रतंकथमेवसः ॥ अदृष्टादेवचादृष्टंस्वीकृतंसर्ववादिभिः
॥ आकस्मिकोविशेषश्चेददृष्टेकचिदिष्यते ॥ सर्वत्राकस्मिकत्वंस्यान्नादृष्टापेक्षताभवेत् ॥ अदृष्टाच्चेद्विशेषोय

अनु
॥ ५९ ॥

मनादित्वंकुतो न तत् ॥ न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्वर्तिनामपि ॥ दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ॥ बहु
त्वं च विशेषेण न भेदेन कथंचन ॥ प्रत्यभिज्ञा च ये पां न ते पितन्मुष्टदृष्टयः ॥ भेदं नैव प्रपश्यंति भेदमन्येभ्य एव च ॥
पश्यंत्येवं हरिस्तेषां संदर्शयति नान्यथा ॥ एवं बृहत्संहितायां वचनं न पुराणं ॥ लोकदर्शनवाद्येव वेदरोधाय श
क्यतात् ॥ अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनं ॥ निषेद्धं शक्यतात्कापि देवदत्तादिदृष्टिवत् ॥ न च निश्चितभेद
स्य दर्शने स्ति पुराणं ॥ वाक्यं क्वचिद्विसंमुग्धं दर्शनं तत्र गम्यते ॥ अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः ॥
परीक्षादर्शने नैव दृश्यते केनचित्कचित् ॥ निर्दोषमेव तं ब्रह्माददर्शाशेषरूपिणं ॥ निर्दोषमेव रुद्रो द्राङ्निर्दोषं तं पुरंद
रः ॥ निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः ॥ अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः ॥ इति वर्कश्रुतेश्चै
व सदोषं नास्य दर्शनं ॥ अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ॥ अवद्धो वद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः ॥
इति पैंगिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ॥ अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः ॥ परीक्षादर्शने नैव दोषो दृश्यो
हरेः क्वचित् ॥ इति पैंगिश्रुतिश्चाह प्रमाणं हि परीक्षितं ॥ न परीक्षानवस्थास्यात्साक्षिसिद्धे त्वसंशयात् ॥ मान
से दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ॥ सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनं ॥ इच्छाज्ञानं सुखंदुःखं भयाभयकृपा

व्याख्या.
३।४

॥ २१९ ॥

दयः ॥ साक्षिसिद्धानकश्चिद्वितत्रसंशयवान्कचित् ॥ यत्कचिद्यभिचारिस्यादर्शनं मानसंहितत् ॥ मनश्च
क्षुर्दर्शनादेरपियत्रैवसाक्षिणा ॥ प्रामाण्यंसुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनं ॥ न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य
दृश्यते ॥ नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरं ॥ स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ॥ ज्ञानस्य
ग्राहकेणैव साक्षिणामानतामितेः ॥ दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा ॥ निश्चितत्वं कचिच्चैव स्वतः प्रा
माण्यमिष्यते ॥ अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥ साक्षिणानिश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणं ॥
न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ॥ न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलोजनः ॥ तस्मादनुभवारूढं कि
मर्थमपलप्यते ॥ दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक् प्रपश्यति ॥ तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णुविकचित् ॥ अ
परीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते ॥ तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ॥ उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र
विपर्ययः ॥ लौकिके व्यवहारे त्रप्रत्यक्षस्योपजीव्यता ॥ अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता ॥ आगमे
न हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषो त्रकल्प्यते ॥ न चेत्स्याद्दोषवानन्यः शास्त्रसिद्धं हिलक्षणं ॥ कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादि
ति मात्रेक्षजं भवेत् ॥ न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ॥ केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजं ॥

अनु
॥ ६० ॥

पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुध्यते ॥ पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापरः ॥ तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भ
विष्यति ॥ अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ॥ यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् ॥ यावच्छक्तिपरीक्षा
यामुपजीव्यस्य बाधने ॥ दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्वलं ॥ भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्यहि ॥
बाधकज्ञानवृत्तिस्स्यान्नचैवं सुपरीक्षिते ॥ सर्वतदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणं
॥ विहाय यस्मात्कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि ॥ उपजीव्यत्वमेतस्माद्यावृत्तं यावता भवेत् ॥ तावतैवोपजीव्यत्वं
स्वरूपस्यैव न क्वचित् ॥ सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते ॥ अस्तु नोनैव हानिः स्यात्स्वपक्षश्चायमंजसा ॥ यस्मा
दन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः ॥ विशेषसामान्यतया स्वरूपमस्वलं भवेत् ॥ पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्ता
दिकभ्रमे ॥ व्यावर्तयंतितद्रूपं चैत्रमात्रादिनैव तु ॥ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्यावर्तयति किंपुनः ॥ यस्मात्कस्मा
च्चिदप्यर्थात्तावच्चेत्सिद्धसाधनं ॥ चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः ॥ तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो
न तत् ॥ चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि सिद्धं तत्प्रतिवादिनः ॥ स्वाभेदांगीकृते रेवचित्त्वं स्वस्यापि यन्मतं ॥ सर्वापेक्षतया
सर्वज्ञत्वमित्येव तन्नहि ॥ इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितं ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते स विशेषतः ॥ स्वशब्दोऽपि

व्याख्या.
३।४

॥ २२० ॥

परापेक्षस्तस्माद्यावृत्तिरेवहि॥स्वशब्दार्थइतिप्रोक्तःस्वरूपंनामकिंनचेत्॥रूपशब्देनपूर्णत्वात्तच्चसामान्यताव
चः॥नस्वरूपाभिधायिस्याद्वैयर्थ्यस्वपदस्ययत् ॥चेतनस्यस्वभावोहिचैतन्यमितिगीयते ॥तस्माद्विशेषबाहु
ल्यंचैतन्यस्यविशेषतः॥नज्ञेयज्ञातृहीनंहिज्ञानंनामक्वचिद्भवेत्॥ज्ञेयज्ञानविहीनश्चज्ञइत्यत्रनचप्रमा॥ज्ञातृज्ञे
यविहीनंचज्ञानंचेद्भोक्तृभोग्यतः॥हीनंभोजनमेवस्यात्ताडनंकर्तृताड्यतः॥नित्यत्वात्तादृशंचस्यादितिचे
न्नित्यवागपि॥वाच्यवक्तृविहीनास्यान्नहिसाचैवतादृशी॥द्रष्टारोवेदवाचोहिसंतिवाच्यानिचांजसा॥नित्यो
द्रष्टाचवाच्यश्चभगवानेवचस्वयं॥नहिवक्तृविहीनाचवाच्यहीनापिवाक्क्वचित्॥ज्ञातृज्ञेयविहीनंचज्ञानमेवन
तद्भवेत्॥नहिनित्योपिवक्तास्तिवाक्यवाच्यविवर्जितः॥ज्ञानज्ञेयविहीनश्चज्ञोप्येवंनैवविद्यते॥किंचसर्ववि
लोपश्चकेनमानेनगम्यते॥सर्वेणसहतद्वाक्यमर्थश्चयदिगृह्यते॥तदभावेनसर्वस्यनापलापोभवेत्तदा॥नगृ
ह्यतेचेत्तन्वायादपलापोनहिक्वचित्॥उपपत्तिविहीनस्यवाक्यस्यार्थोनगम्यते॥उपक्रमादिलिंगानांबली
योह्युत्तरोत्तरं॥श्रुत्यादौपूर्वपूर्वचब्रह्मतर्कविनिर्णयात्॥प्रत्यक्षमुपपत्तिश्चबहवश्चागमायदा॥विरुध्यंतेनचा
र्थोस्तियत्रलिंगविरोधिता॥सएवार्थःकथंग्राह्यउपपन्नेऽविरोधिनि॥मुख्यार्थेविद्यमानेतुक्सार्वज्ञनिषिध्यते॥

अनु
॥ ६१ ॥

अतःसर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ॥ अपलापोपि सर्वस्य न कथंचन युज्यते ॥ अनादियोग्यता चोक्ता तेन प्रा
ह्यैव सर्वथा ॥ मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ॥ ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि ॥ तारतम्यं तु मु
क्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ॥ तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ॥ कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ॥
विभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा ॥ न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तिः ॥ कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यै
व पुनः पुनः ॥ तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत्तथा ॥ फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्र ज्ञस्य समं हितम् ॥ निष्कामं ज्ञानपूर्वं
च निवृत्तमिह चोच्यते ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसनातनं ॥ शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद्वासश्चैव शुभेन हि ॥
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः ॥ उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि ॥ अस्माद्धेवात्मनो यद्यत्का
मयेत्सृजते च तत् ॥ अविद्वान्वहु कर्मापि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् ॥ यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत् ॥ इत्या
दिवाक्यसामर्थ्यात् तारतम्यं विमुक्तिगं ॥ न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ॥ न हि ज्ञानं विना कापि फलस्या
क्षयता भवेत् ॥ ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ ज्ञानोत्तरस्यैव मपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा ॥ पूर्वभाविशु
भानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणां ॥ मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि

व्याख्या.
३।४

॥ २२१ ॥

॥ ज्ञानात्पूर्वाणिकर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये ॥ अकाम्यानि निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ॥ योग्यताया बलाद्य
च शुभबाहुल्यमादितः ॥ ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणं ॥ ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिज्ञानमितीर्यते ॥
ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ॥ स्नेहयोगोपितद्रत्स्याद्विशेषो
ज्ञानगोपरः ॥ इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ॥ वदंति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ भक्तिज्ञानमि
तिकापि न हि द्वेषयुता दृशिः ॥ पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ चेतनस्य द्रव्यं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च ॥
संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥ मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथा परं ॥ नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं
संसृतावपि ॥ काम्यं कर्म निषिद्धं च सा ज्ञानमिति निश्चयः ॥ द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकं ॥ इति पैंगि
श्रुते द्वेषो नैव संमुक्तिकारणं ॥ असंमुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ मुक्तिशब्दो दितो मोक्षं स्वभक्तानां करो
तियत् ॥ द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनं ॥ भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् ॥ वदंति श्रुतयः
स्सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसंचयः ॥ स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थे नैव हि क
चित् ॥ द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् ॥ यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकं ॥ प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थ

अनु
॥ ६२ ॥

वदत्येवंपुराणगं॥वाक्यंश्रुतिविरोधेनस्वविरोधेनचांजसा॥ब्रह्मागमविरोधाच्चनद्वेषान्मुक्तिवाचकं॥तमोद्वेषे
णसंयांतिभक्त्यामुक्तितथैवच॥विष्णौविष्णुप्रसादेनविलोमत्वेनचांजसा॥इतिपाङ्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियाम
कं॥महातात्पर्यरोधेनकथंवाक्यंप्रमाणतां॥यातिसर्वार्थरूपंहिमहातात्पर्यमिष्यते॥वाचकत्वंहितात्पर्ययदर्थ
अखिलारवाः॥सोर्थःकथंपरित्याज्यएकशब्दस्यसंशये॥अतोविज्ञानभक्तिभ्यांपुरुषार्थःपरोभवेत्॥यस्यदेवेपरा
भक्तिर्यथादेवेतथागुरौ॥तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः॥भक्त्याज्ञानंततोभक्तिस्ततोदृष्टिस्ततश्चसा॥
ततोमुक्तिस्ततोभक्तिःसैवस्यात्सुखरूपिणी॥भक्त्याप्रसन्नोभगवान्दद्याज्ज्ञानमनाकुलं॥तयैवदर्शनंयातःप्रद
द्यान्मुक्तिमेतया॥नाहंवैदैर्नतपसानदानेननचेज्यया॥शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा॥भक्त्यात्वनन्य
याशक्यअहमेवंविधोर्जुन॥ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप॥इत्यादिवाक्यतश्चैवसोयमुक्तार्थईयते॥नचप्रसाद
माप्नोतिद्वेषाद्भक्त्यातमाप्नुयात्॥इतिदृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थईयते॥येपृथग्विहिताविष्णोर्गुणावेदेनसादरं
॥तएवदृष्टवैलोम्यादंगीकार्यानचापरं॥अन्यदृष्टानुसारेणवासुदेवेपिगृह्यते॥दोषाभावाश्चयेवैदैरुदिताअवि
हायतान्॥अनुक्ताअपिचग्राह्यामहातात्पर्यशक्तिः॥एवंबृहत्संहितावाकसिद्धांतोहितदीरितः॥तारतम्ये

व्याख्या.
३।४

॥ २२२ ॥

नतद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् ॥ कर्तव्यै पापितद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥ यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि
भक्तिमान् ॥ दृश्यते सौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ व्यभिचारो यदि कापि भक्तिहासोत्रकल्प्यते ॥ भक्तिदोषो
ह्यसौ यन्नतद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ॥ तारतम्येन तेष्वद्वा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ॥ विष्णुप्रसादानुसारात्कार्यादोषस्तद
न्यथा ॥ स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोक्यद्वैव दृश्यते ॥ तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनं ॥ लक्ष्मीविरिंचवाणीश
गिरिजेंद्रागिरांपतिः ॥ सूर्यादयश्चक्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ॥ तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ॥ स
र्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ॥ तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिं ॥ इति पाङ्गुण्यवचनादप्येवोर्थो वसी
यते ॥ हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ॥ हरिस्तुतिस्तस्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनं ॥ तत्पूजाविहिताया
गइति मुक्तेः क्रमेण हि ॥ नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः ॥ इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये ॥
प्रवृत्ते पंचरात्रे हि साधनस्यातिनिर्णयः ॥ हरिद्वेपो न शुभदः स द्वेषत्वाद्यथा गुरोः ॥ क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं
तत्प्रियोपगा ॥ भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च ॥ प्राधान्यतारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ प्रीति
दैवहरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा ॥ इति वा ॥ ५॥ ६॥ ॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ ॥ ज्ञानकर्मा

अनु
॥ ६३ ॥

दिफलंचैषुक्रमोपगं ॥ स्वातंत्र्यतारतम्येनफलं हि फलिनां भवेत् ॥ अशुभं त्वशुभेप्येपास्वातंत्र्यात्प्रीतितोहरेः ॥
आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् ॥ पुण्यमेवा मुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ॥ इत्यादि श्रुतयो मानसु
क्तेर्थे युक्तयोपराः ॥ उपासनाधर्मफलं यतो देहांतरे स्थितिः ॥ वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ॥ प्रेरयंति हिते
जीवान् पुण्यपापेषु नित्यशः ॥ अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः ॥ हर्याज्ञाकरणा देवपुण्यमेभिरवाप्यते ॥ हरि
पूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः ॥ अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमंजसा ॥ सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवंत्यावि
रिंचतः ॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः ॥ ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ॥ अतः सर्वगु
णानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः ॥ द्रव्यस्वातंत्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलं ॥ देवानां मन्यगं चापितेषु हि ब्रह्मणोधिकं ॥
बृहत्तत्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ॥ लोकेप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ॥ एवं च कलिपूर्वाणामसुरा
णां महत्फलं ॥ अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ॥ क्रमेणैव य
थाशक्तियथायेये प्रयोजकाः ॥ प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः ॥ इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरंजसा
॥ ॥ ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ॥ ॐ सहकार्यं तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो वि

व्याख्या-
३।४

॥ २२३ ॥

ध्यादिवत् ॐ ॥ ॥ यद्यप्येवंसुराणांचदैत्यानांचमहत्फलं ॥ शुभाशुभेभ्यएवंचकर्तुंश्रस्याद्यथोदितं ॥ तस्मान्नि
रयमानुष्यस्वर्गमुत्तयुपभोगिनः ॥ मानुषोत्तममारभ्यदेवास्तुनिरयंविना ॥ असुरास्तुविनामुक्तितमोऽधमपिचा
प्सुयुः ॥ इतितत्त्वविवेकोक्तंस्वयंभगवतोवचः ॥ ७ ॥ ॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ॥ ज्ञानदाअपिचाचा
र्याविशेषात्फलमाप्सुयुः ॥ मुक्तावष्टगुणंशिष्याद्गुरुराप्नोतिशोभनं ॥ तद्गुरुर्द्विगुणंतस्मात्सार्धंतावत्ततोपरे ॥ देवाः
सहस्रगुणितंक्रमात्तस्माद्यथोत्तरं ॥ ब्रह्मामहौघगुणितमेवंफलविनिर्णयः ॥ इत्याहभगवांश्छास्त्रेगुरुवृत्ताभिधेस्व
यं ॥ युक्तंचतन्नगोदातागोमात्रफलमाप्सुयात् ॥ यद्दमंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिमयिपरांकृत्वामामे
वैष्यत्यसंशयः ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतमोभुवि ॥ इत्याहभ
गवानेवमपिपात्रमपेक्ष्यते ॥ ९ ॥ ॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शनात् ॐ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ॐ एवंमुक्तिफला
नियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ॥ ११ ॥ एवमेवाविरोधेनप्रारब्धस्यैवकर्मणः ॥ ज्ञानंदृष्टफलंप्रो
क्तंमुक्तिश्चैवेहलभ्यते ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या
नेतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आध्यायश्चसंपूर्णः ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ ॥

अनु
॥ ६४ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐ ॥ समन्वयाविरोधाभ्यांसिद्धेवस्तुनिसाधने ॥ विचारितेष्वशेषेषुसाधनेषुविशेषतः ॥
नित्यशःकार्यमत्यंतमवश्यंभाविसाधनं ॥ चिंत्यतेप्रथमंतत्र ॥ ॥ ॐआवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ ॥ श्रव
णादिसकृत्क्रिया ॥ आवृत्तिर्वेतिसंदेहेकर्तव्यावृत्तिरेवहि ॥ उपदेशोतत्त्वमसीत्यादिर्ह्यसकृदेवयत् ॥ लिंगा
ल्लातव्यतःपूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतःशतात् ॥ शुश्रावोऽग्रतपानामयोग्योरुद्रपदस्ययः ॥ सार्धंपरार्धविष्णोस्तुगुणा
न्भक्त्यासदोद्यतः ॥ तन्निभागमुपासांचचक्रेसंभृतमानसः ॥ दशमन्वंतरंशक्रपदयोग्योगरुत्मतः ॥ पदयो
ग्यात्सुमनसःसुनंदोनामचाशृणोत् ॥ उपासांचक्रउच्युक्तोमन्वंतरचतुष्टयं ॥ सूर्याचंद्रमसोश्चैवपदयोग्यौ
सुतेजसौ ॥ सुरुपश्शांतरूपश्चमन्वंतरचतुष्टयं ॥ अशृण्वतांसुमनसोमन्वंतरमुपासतां ॥ ततःप्रोक्तास्तुतेस
र्वेभक्त्योग्रतपआदयः ॥ अपश्यन्परमंविष्णुंतत्प्रसादैधिताःसदा ॥ इत्युक्तंविष्णुनासाक्षाद्ब्रह्मेसत्तत्त्वसंज्ञिते
॥१॥ ॥ ॐआत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिच ॐ ॥ ॥आत्मेतिनामकथितंसाक्षान्नारायणस्यहि ॥ आत्माब्रह्म
महांस्तारःपरमेशःशुचिश्रवाः ॥ विष्णुर्नारायणोनंतइतिश्रीपतिरीर्यते ॥ इतिपैंगिश्रुतिश्चैवतथैवपरमश्रु
तिः ॥ ओमात्माभगवान्विष्णुरात्मानंदोक्षरःस्वराद् ॥ विश्वत्रातानृसिंहोजोनारायणउरुक्रमः ॥ अनसूयात

व्याख्या-
४।३

॥२२४॥

थैवात्रेर्जज्ञेपुत्रानकल्मषान् ॥ दत्तंदूर्वाससंसोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ इतिभागवतेचैवतस्मादात्माजनार्द
नः॥तस्मादुपास्योविष्णुरितिज्ञातव्यःसज्जनैःसदा ॥ तथैवोपासतेसंतस्तथैवोपदिशंतिच॥आदानार्थत्वतश्चा
यमात्मशब्दःपतिंवदेत् ॥ स्वामीमेविष्णुरित्येवनित्यदोपास्यमंजसा ॥ स्वामीविष्णुरितिध्यानंविशेषणविशे
ष्यतः॥ कर्तव्यंसर्वथैवैतन्नकथंचनविस्मरेत् ॥ इतिसत्त्ववचनंपाङ्गुण्यवचनंपरं ॥ ममस्वामीहरिर्नित्यंसर्व
स्यपतिरेवच ॥ इतिध्येयःसर्वदैवभगवान्विष्णुरव्ययः ॥२॥ ॥ ॐ न प्रतीकेन सः ॐ ॥ ॥ प्रतीकविषयत्वेन न
कार्याविष्णुभावना ॥ प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासाह्यनर्थदा ॥ योन्यथासंतमात्मेशमन्यथाप्रतिपद्यते ॥
किंतेन न कृतं पापंचोरेणात्मापहारिणा ॥ योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यते ॥ किंतेन न कृतं पापंचोरेणे
शापहारिणा ॥ योन्यथैवस्थितं विष्णुमन्यथाप्रतिपद्यते ॥ किंतेन न कृतं पापंचोरेण ब्रह्महारिणा ॥ स्वात्मानं प्र
तिमांवापि देवतांतरमेववा ॥ चेतनाचेतनं वान्यध्यायेद्यः केशवस्त्विति ॥ किंतेन न कृतं पापंचोरेणेशापहारि
णा ॥ योन्यद्विष्णुरितिध्यायेज्जानीयाद्वाहरितथा ॥ अंधेतमसिमज्जेत्सयत्रनैवोत्थितिः क्वचित् ॥ योन्यद्वि
ष्णुरितिध्यायेद्विष्णुरन्यदितिस्मवा ॥ अन्यथाध्यानदोषेण संधेतमसिमज्जति ॥ योन्यद्विष्णुरितिध्यायेद्वि

अनु
॥ ६५ ॥

ष्णुरन्यदितिस्मवा॥महातमसिमग्नस्यतस्यनैवोत्थितिःकचित्॥यत्किंचिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमंजसा॥
ध्यातुर्महादोषकरंकिमुसर्वेश्वरोहरिः॥यत्किंचिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमंजसा॥महादोषकरंविष्णुःकिमु
सर्वेश्वरेश्वरः॥यत्किंचिदन्यथासंस्थमन्यथाज्ञातमंजसा॥अनर्थकारणंलोकेकिमुसर्वेश्वरेश्वरः॥नकिंचिद
न्यथाज्ञेयंध्येयंवातेनकुत्रचित्॥किमुसर्वोत्तमोविष्णुर्ज्ञेयोनीचतयाकचित्॥तस्मादस्तुयथारूपंज्ञेयंध्येयंच
सर्वदा॥कारणंपुरुषार्थस्यनान्यथाभवतिकचित्॥इतिश्रुतिपुराणोक्तिवलतो न प्रतीकता॥ध्येयाविष्णोः
कचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदं॥इत्यभिप्रेत्यनहिसइत्याहभगवान्प्रभुः॥प्रतीकसंस्थितत्वेनध्येयोविष्णुर्न
चान्यथा॥३॥॥ॐब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्ॐ॥॥ब्रह्मेतिचसदाध्येयोभगवान्विष्णुरंजसा॥उत्कृष्टोब्रह्मश
ब्दार्थःपूर्णत्वंब्रह्मतायतः॥आधिव्याधिनिमित्तेनविक्षिप्तमनसोपितु॥ध्येयैवब्रह्मतानित्यंविष्णोर्भक्त्यानि
रंतरं॥इतिप्रकाशिकायांचवचनंविष्णुनेरितं॥नास्मेतिसूत्रमीशस्यजीवत्वप्रतिपादकं॥आत्मशब्दंयतो
हेतुंकृत्वाजीवंन्यवारयत्॥स्वशब्दात्प्राणभृच्चैवनोक्तइत्येववेदराट्॥यद्यात्मशब्दोजीवेपिकथंसविनिवारये
त्॥आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेवनचापरः॥आत्मब्रह्मादयःशब्दास्तमृतेविष्णुमव्ययं॥नवदंतियतो

व्याख्या.
४।१

॥२२५॥

नाप्ताकापितैर्गुणपूर्णता ॥ नारायणाध्यात्मगतमितियद्वैष्णवंवचः ॥ यदिजीवेशयोर्वेदपतिरैक्यंचमन्यते ॥
आत्मशब्दंकथंतस्मान्निवारयतियुक्तितः ॥ भेदस्यव्यपदेशंचस्थितिंचादनमेवच ॥ भेददाब्ध्येहेतुमाहसतात्प
र्यंजगत्पतिः ॥ व्यावहारिकभेदश्चेत्कासावव्यावहारिकः ॥ व्यावहारिकमित्येववचनंव्यावहारिकं ॥ उत्तने
तिविकल्पेतुयदिस्याद्व्यावहारिकं ॥ तस्यापिवाध्यताचेत्स्याद्भेदःस्यात्पारमार्थिकः ॥ अव्यावहारिकत्वंचेद्भेदो
यस्सत्यतांगतः ॥ एकस्यासत्यतायांहिद्वयोरेवविरुद्धयोः ॥ अन्यस्यसत्यतैवस्यादितिकेननिवार्यते ॥ असत्यं
नोक्तमित्युक्तेसत्यमुक्तमितिप्रजाः ॥ जानंत्युक्तंतुनोसत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥ नस्वप्नेपिद्वयंमिथ्यातत्रैकं
सत्यमेवहि ॥ भावाभावावुभौतत्रकथंमिथ्याभविष्यतः ॥ भावस्यहिनिषेधेतुनाभावस्यनिषेधनं ॥ स्ववाचोस
त्यताचेत्स्यात्तस्माद्भेदस्यसत्यता ॥ तस्माज्जीवेशयोर्भेदउक्तन्यायेनगम्यते ॥ २ ॥ एतस्मादात्मशब्दोयंपरमा
त्माभिधाभवेत् ॥ प्रतीकविषयत्वेनविष्णुदृष्टिर्नतद्भवेत् ॥ प्रतीकेविष्णुरित्येवतस्मात्कार्याहुपासना ॥ नच
विष्णुःप्रतीकंयत्तस्मा ॥ ३ ॥ त्नात्मेत्युपासना ॥ इतिपक्षोयदाब्रह्मदृष्टिश्चात्रविरुध्यते ॥ सनेतियुक्तिस्तत्रा
पिसमेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेणह्यतद्भावेप्युपासना ॥ उत्कर्षआत्मनोपिस्याच्चेतनत्वादचेतनात् ॥

अनु
॥ ६६ ॥

तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदामतं ॥ उत्कर्षाद्ब्रह्मता ध्यानेयदिस्यात्फलमंजसा ॥ ब्रह्मणो नीचता ज्ञानाद
नर्थः किं न जायते ॥ अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि क्वचित् ॥ नीचस्य स्वात्मता ज्ञानात्कुप्यति ब्रह्मलोकवत् ॥
चंडालो नृप इत्युक्तेन नृपश्चंडाल इत्यपि ॥ को विशेषः परिज्ञातेन नृपेण स्यात्कथंचन ॥ पुरतो नरदेवस्य चंडालो यदि
पूज्यते ॥ राजवत्किं न कोपस्याद्राज्ञो लोके भिपश्यति ॥ राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चंडालो नृप इत्यपि ॥ आत्मानं स इति
प्रोक्तमिति वच्चेव कुप्यति ॥ अभेदे नैतयोर्ध्याने को विशेषो वचस्यपि ॥ अयं राजात्वमित्युक्ते चंडालेथ नृपेपि च ॥
चंडाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणं ॥ ध्यातेष्वेकस्य तद्भावे तद्भावो न्यस्य किं न तत् ॥ न चैव तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्म
णा क्वचित् ॥ तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मता वचः ॥ तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥ ४॥ ॥ ॐ त
दधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ ॥ तथोपास्यांजसा दृष्टं ब्रह्म पापंच भस्मसात् ॥ करोति
निखिलं पूर्वपाश्चात्यस्याप्यसंगतां ॥ करोति ॥ ॥ ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ ॥ तद्विषयैवंपुण्यना
शोप्यसंगता ॥ यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ता द्विविशिष्यते ॥ पूर्वस्वर्गादिलब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितं ॥ कर्मविद्या
युतं पश्चान्मोक्षे वीर्यप्रदं त्विति ॥ ॥ ॐ भोगेन त्वितरेक्षपयित्वाथ संपत्स्यते ॐ ॥ ॥ ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वे

व्याख्या.
४।१

॥ २२६ ॥

तरत्तथा॥ब्रह्मद्विद्ब्रह्मदर्शीचतमोमोक्षाववाप्नुतः॥ब्रह्मणांशतकालात्तुपूर्वमारब्धसंक्षयः॥ब्रह्मणस्त्वेवतावत्त्वं
पंचाशद्ब्रह्मणस्तथा॥रुद्रस्यविंशदेवस्यादिंद्रस्यार्कादिकेदश॥अन्येषांब्रह्ममात्रस्यत्वंतआरब्धसंक्षयः॥ब्रह्मणै
वसहातश्चपरंनारायणंब्रजेत्॥इतिसत्त्ववचनंस्वयंभगवतोदितं॥८॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचा
र्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः॥४॥१॥

ॐ॥देवानांचमनुष्याणामेतावत्सममेवहि॥उक्तांतिमार्गोदेवानांनप्रायेणभविष्यतः॥कर्मक्षयस्तथोक्तांति
मार्गोभोगश्चतुष्टयं॥फलंमोक्षइतिप्रोक्तंक्रमात्पादेषुचोदितं॥स्रष्टृष्वेवचसृज्यानांप्रवेशोब्रह्मणोलये॥देवानां
मार्गउद्दिष्टोनार्चिरादिर्नचोत्क्रमः॥स्रष्टुस्तुग्रासभूतस्यदेहस्तत्रलयंब्रजेत्॥यतःसृज्यस्यदेवस्यनैवोक्तांति
स्ततोभवेत्॥लयाच्चैवार्चिरादीनांलोकानामपिसर्वशः॥कथंमार्गोभवेत्तेषांविशतामुत्तरंस्वतः॥जातानांमा
नुषेलोकेदेवानांतुकदाचन॥उक्तांतिमार्गोभवतो नतदामुक्तिरिष्यते॥अन्येषामपिसाक्षात्तुमुक्तिःप्राप्यापि
तंहरिं॥सहैवब्रह्मणाभूयादितिशास्त्रस्यनिर्णयः॥क्षमांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिःपरिवृतःप्रति
संजिघृक्षुः॥अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपरंस्वमनुभूयपरःस्वयंभूः॥एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायै

अनु
॥ ६७ ॥

योगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः॥ तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः॥ भगवंत
मनुप्राप्ता अपितु ब्रह्मणा सह ॥ परमं मोक्षमायांति लिंगभंगेन योगिनः ॥ प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः ॥ आ
नंदव्यक्तिमायांति पूर्णालिंगस्य भंगतः ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् ॥ भोगस्तु सर्वदेवानां नरा
दीनां च विद्यते ॥ तत्र प्रवेशो देवानां मुत्तरोत्तरतः क्रमात् ॥ उच्यते देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ॥ तत्र मोक्षस्वरू
पंतुवादिनः प्रतिभाश्रयात् ॥ नानावदंति पुंसां हिमतयो गुणभेदतः ॥ पृथक् पृथक् प्रजायंते तमसैवान्यथामतिः ॥
रजसामिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः ॥ गुणातीता विमुक्तानां मतिः शुद्धचितिर्यतः ॥ सम्यगेवाथ नित्या च त
त्तन्माहात्म्ययोगतः ॥ बहुला चातिविशदा स्पष्टा चैव श्रियो मतिः ॥ महाशुद्धचितित्वेन ततोऽप्यतिमहाचि
तिः ॥ अशेषोरुविशेषाणामतिस्पष्टतया दृशिः ॥ नित्यमेकप्रकाराचनारायणमतिः परा ॥ सूर्यप्रभावदखिलं
भासयंती निरंतरा ॥ निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥ विशेषांस्तद्गतांस्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणाश्रियः ॥
तथैव स्पष्टताभावात्तत्तत्रत्वाच्चुकेवलं ॥ न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ॥ मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलो
पमा ॥ अभिज्वालावदेव स्यात्सृतिगानां दृशो भवः ॥ एवं विधेषु ज्ञानेषु तमसामुष्टदृष्टयः ॥ खद्योतसदृशा त्यल्पज्ञा

व्याख्या-

४।२

॥ २२७ ॥

नत्वादन्यथादृशः॥वदंतिवादिनोमोक्षंनानामतसमाश्रयात्॥आश्रित्यप्रतिभामाहजिनस्तत्रातितामसीं॥
ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षोभवेद्देहाख्यपंजरात्॥पंजरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः॥नित्यमूर्ध्वव्रजत्येवपुद्ग
लोहस्तपादवान्॥इतितत्केनमानेनमोक्षरूपंप्रदर्श्यते॥गतिरूर्ध्वाचदुःखेतागतित्वाल्लौकिकीयथा॥इत्यु
क्तेचानुमानैकशरणस्यकिमुत्तरं॥अनूर्ध्वगतितातत्रयद्युपाधिःखगस्यच॥दूरोर्ध्वगमनेदुःखमितिसाध्यानु
गोनसः॥प्रतिसाधनरूपस्यनानुमानस्यदूषणं॥उपाधिःप्रतिरूपंहिसाधनंतन्नचापरं॥अथापिसशरीरत्वं
चात्रोपाधिर्नवैभवेत्॥गतित्वंयत्रदेहित्वमितियत्साधनानुगं॥आगमाननुसारित्वेप्रसंगोयंयतस्ततः॥
नापसिद्धांततादोपःप्रसंगेयदिसाभवेत्॥तदैवातिप्रसंगःस्यान्नप्रसंगःकचिद्भवेत्॥लोकाकाशगतित्वंचेदुपा
धिःसाधनानुगः॥सोपीत्युक्तेवदेत्किंसतस्माद्वेदोदितोभवेत्॥मोक्षएवस्वयंविष्णुर्यद्यपीशोह्यशेषवित्॥चा
र्वाकसौगतमतंमोहायैवचकारयत्॥असुराणामयोग्यानांवेदमार्गेप्रवर्ततां॥अतोसुराधिकारत्वान्नग्राह्यंतन्म
तंकचित्॥चतुष्प्रकारंतच्चोक्तंशून्यंविज्ञानमेकलं॥अनुमेयबहिस्तत्त्वंतथाप्रत्यक्षबाह्यगं॥इतितत्रतुयेशून्यं
वदंत्यज्ञानमोहिताः॥तेमोक्षंतादृशंब्रूयुर्निश्शंकंमायिनोयथा॥नकिंचिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मीयमथापि

अनु
॥ ६८ ॥

वा ॥ एकस्मिन्संसृतेर्मुक्तेन किञ्चिदवशिष्यते ॥ तत्संवृत्यैव भेदोयं चेतनाचेतनात्मकः ॥ दृश्यते संसृतेर्ध्वंसो नि-
र्विशेषैव शून्यता ॥ न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते ॥ न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोपिकश्चन ॥ निर्विशे-
षं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरं ॥ शून्यतत्त्वमसंवाधं नानासंवृतिवर्जितं ॥ अशेषदोषरहितं मनोवाचामगोचरं ॥
मोक्षइत्युच्यते सद्भिर्नानासंवृतिदूषितं ॥ संसृत्यवस्थाविज्ञेया संवृत्यैव विशिष्यते ॥ स्थितया ध्वस्तया चैव संसृति-
र्मोक्षइत्यपि ॥ केचित्तेष्वन्यथा प्राहुस्संवृत्यैव त्वनेकधा ॥ अवच्छिन्नं महाशून्यं नानापुद्गलशब्दितं ॥ यस्य शून्यैक-
रसताज्ञानात्सात्वपगच्छति ॥ स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यति ॥ संवृत्यायस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्य-
लं ॥ इत्येवं मायिनश्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ॥ बहुजीवमताश्चेति मायातेषां तु संवृतिः ॥ निर्विशेषत्ववाचैव शू-
न्यं ब्रह्मेति नोभिदा ॥ सच्चित्सुखादिकं चैव किंकुतोखंडवादिनः ॥ व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥ अ-
नृतादेरपोहंतु स्वयमेव हि मन्यते ॥ निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥ प्रामाण्यादिच वेदस्य फलतः सम-
मेव हि ॥ अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥ अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतं ॥ दीर्घभ्रांतिकरी चे-
त्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिकादमानता ॥ स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्व

व्याख्या.
४।२

॥ २२८ ॥

तः ॥ तलनैल्यादिविज्ञानमाकाशेमानतां व्रजेत् ॥ छत्राकारत्वविज्ञानं चंद्रप्रादेशतामतिः ॥ निर्भेदत्वं तु शून्य
 स्य तेनाप्यंगीकृतं सदा ॥ सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभावउभयोर्मतः ॥ न हि सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन चेष्य
 ते ॥ न च दुःखविरोधित्वादन्याह्यानंदतेष्यते ॥ मायिना शून्यपक्षेपि ज्ञानं जाड्यविरोधि च ॥ धर्माः केपि न संत्ये
 व को विशेषस्ततस्तयोः ॥ एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतं ॥ स्वपक्षसाधनेनैव नाभाव इति चोक्तितः ॥ आ
 त्माभावे पुमर्थः क इष्टस्यात्मावधिर्यतः ॥ यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः स्याद्धटशून्यता ॥ कल्पितत्वाद्विशेषाणां मा
 यिनोपि समं हितत् ॥ दृश्यमाने विशेषेपि यदि चेदविशेषता ॥ घटाभावे विशेषः स्यात्पाश्चात्यश्चेदनागतः ॥ न
 मोक्षो विमतो यस्माददेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्तेव देत्किं स यो नु मामात्र मानकः ॥ न च मायीव देदत्र पूर्वोक्तेनैव
 वर्त्मना ॥ अमानत्वाच्छ्रुतेस्तस्य न चादेहत्ववादिनी ॥ श्रुतिः काचिददेहत्वमप्राकृतशरीरता ॥ मोक्षे भोगं यतो ब्रू
 ते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः ॥ निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ॥ अनुमादूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायि
 नोः ॥ दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोपि स्यादसंशयं ॥ भेदे स द्वैततैव स्यादित्याद्यमितदोषतः ॥ हेयं मायामतेनैव सह
 शून्यमतं बुधैः ॥ एवं विज्ञानवादोपि ज्ञानमात्रविशेषतः ॥ तस्यापि भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हि ॥ अद्वैततामतं

अनु
॥ ६९ ॥

साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत्। कालो न केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवत्। एतयानुमयारोधान्नतादृङ्मोक्षरूपता ।
यदि कालोऽपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरं ॥ किं वक्ष्यति यदा वस्थां वदेत्सा पक्षतां व्रजेत् ॥ अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः सा-
पिकदेति च ॥ पृष्टे कालश्च वक्तव्यो ना कालत्वं ततो भवेत् ॥ न काल इति सामान्यनिषेधे कालगप्रमा ॥ निरुणद्धिस-
मश्चायं त्रयाणामुक्तवादिनां ॥ एकजीवत्वपक्षेतु कालाभावादियं प्रमा ॥ कुपिता कालमाधाय द्वैतमेवोपपादयेत्।
विमतः प्रपंचवान् कालः कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य विनिवारयेत् ॥ कालशब्देश्चैकत्व-
मतान्यप्येवमेव हि ॥ निराकृतानि तेषां च समत्वात्पक्षदोषयोः ॥ ज्ञानं स्वरसभंग्येव नित्यसंतानमिष्यते ॥ बौद्धा-
भ्यामपराभ्यां तु तत्राप्युक्तानुमारिपुः ॥ मोक्षो न शुद्धविज्ञानसंतानी कालगत्वतः ॥ प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं
तदुत्तरं ॥ अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः ॥ निषिद्धान्युक्तभंग्यैव श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ॥ सांख्यनै-
यायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखं ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मनालयं ॥ तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं श्रुतयो-
यतः ॥ महानंदं च भोगं च नियमेन वदंति हि ॥ प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ॥ अप्रियं प्रतिकूलं तद-
विशेषेण शब्दितं ॥ नास्ति ह्यप्राकृतंदुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ॥ प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानंदं दादिवाक्यतः ॥ हे

व्याख्या-
४।२

॥ २२९ ॥

यत्वादप्रियस्यैवप्रियहानेरनिष्टतः ॥ नसमस्तप्रियाभावोमोक्षेप्रोक्तेतुयुज्यते ॥ अप्रियस्यस्वरूपत्वमसुरेष्वेव
हिश्रुतं ॥ असुरानैवमेवंचनैवंचाखिलमानुषाः ॥ इत्यात्मप्रियहानायकोयतेतचबुद्धिमान् ॥ संज्ञानास्तीत्य
पिह्यस्यनामुक्तज्ञेयतेतिहि ॥ धर्मानुच्छित्तिमेवास्ययतोवक्त्युत्तरश्रुतिः ॥ आशंक्यास्यज्ञानहानिर्मैत्रेय्यामोह
माहमां ॥ भवानित्युक्तवत्याहिनाहंमोहंवदामिते ॥ इत्युक्त्वायाज्ञवल्क्योहिस्वरूपानाशमूचिवान् ॥ ज्ञानरूप
स्यविज्ञाननाशस्तन्नाशएवयत् ॥ इतिशून्यमतोच्छित्त्यैपुनरानंदपूर्वकान् ॥ धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्वि
निवारितान् ॥ मात्रासंसर्गमप्याहतथामाध्यंदिनश्रुतिः ॥ आचिक्षेपमतंतच्चयस्मिन्नविषयादनं ॥ घ्राणादि
भोगाभावस्यत्वनिष्टत्वहृदाश्रुतिः ॥ येनेदमखिलंवेदविज्ञातारंस्वमेवच ॥ केनतंचविजानीयादित्यनिष्टंचस
र्वथा ॥ नाखिलज्ञापकोविष्णुरज्ञेयोनियमेनहि ॥ तज्ज्ञानार्थहिवेदानामखिलानांप्रवर्तनं ॥ प्रत्यक्षमात्मवि
ज्ञानाविरोधानुभवादपि ॥ नस्वविज्ञानितायांचविरोधःकश्चनेयते ॥ कर्तृकर्मविरोधश्चनित्यानुभवरोधतः ॥
कथमेवपदंगच्छेद्विरोधोदृष्टवाधनं ॥ सोश्रुतेसर्वकामांश्चकामान्नीकामरूप्यथ ॥ इत्यादिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेवव
दंतिहि ॥ अस्वातंत्र्यादिवेत्युक्तंनद्वैताभावतःकचित् ॥ आत्मैवाभूदितिह्यस्मादविशेषप्रसंगतः ॥ अस्वातंत्र्यो

अनु
॥ ७० ॥

पमाभेदभेदेष्विवउदीरितः ॥ शब्दतत्त्वइतिप्रोक्तंमैत्रेयुक्तोत्तरंचकिं ॥ सुखादिधर्महानौतुमुक्तेःकिंचप्रयो
जनं ॥ यद्यर्थोदुःखहानिःस्यादनर्थःसुखनाशनं ॥ तयोश्चदुःखहानाद्विसुखनाशोधिकोभवेत् ॥ प्राप्यापिदुः
खंसुमहत्सुखलेशाप्तयेजनः ॥ यततेसुखहानौहिकोमोक्षाययतेत्पुमान् ॥ अल्पाच्चसुखनाशाद्विविभेत्यतितरां
जनः ॥ महच्चदुःखमाप्नोतिसुखनाशनिवृत्तये ॥ नचरागनिमित्तंतद्दीतरागाअपिस्फुटं ॥ नारदाद्याःसुखा
र्थायसहंतेदुःखमंजसा ॥ युद्धादिदर्शनंयस्मात्सुदुःखेनापिकुर्वते ॥ यदेन्द्रवैरोचनयोर्व्रह्मास्त्राभ्यांसुतापिताः ॥
अपिनैवाजहुर्युद्धरसात्तेनारदादयः ॥ इतिस्कांदवचस्तस्मात्सुखाभावायकोयतेत् ॥ विमतोदुःखयुग्यस्माच्चे
तनःसंतुसुखोद्भिन्नतः ॥ प्रतिपन्नोयथेत्येवचानुमाकेनवार्यते ॥ सर्वश्रुतिपुराणेषुसुखभावोक्तितस्तथा ॥ मुक्तौ
नग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतंबुधैः ॥ सोनानंदाद्विमुक्तस्सन्नानंदीभवतिस्फुटं ॥ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विश
दंमनः ॥ परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते ॥ नविष्णुसदृशंदैवंनमोक्षसदृशंसुखं ॥ नवेदसदृशंवाक्यंनव
र्णोकारसम्मितः ॥ यत्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते ॥ कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधि ॥ इति
श्रुतिपुराणानितत्रतत्रवदंतिहि ॥ अतोमोक्षेसुखाभावइतियत्किंचिदेवहि ॥ शिरःकराद्यभावश्चनमुक्तस्यभ

व्याख्या.
४।२

॥२३०॥

वेत्कचित् ॥ श्रुतयश्चपुराणानिमानमत्रबहूनिच ॥ नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः॥
नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः॥श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसु
पेशसः॥सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः॥प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसांपरिस्फुरत्कुंडलमौ
लिमालिनां॥भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनां॥विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिःसवि
द्युदभ्रावलिभिर्यथानभः॥श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः॥ऋचांत्वःपोषमास्तेपु
पुष्पान्गायत्रंत्वोगायतिशकरीषु ॥ ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्त्वः॥कामान्नरूपीचर
तीतिपूर्वश्रुत्यापुराणोक्तिभिरप्यदोषः॥ देहःस्वरूपात्मकएवतेपांमुक्तिंगतानामपिचेयतेहि।शिरःकराद्यैरपि
मुक्तिभाजोयुक्तायतस्तेपुरुषाइदानीं ॥ यथेतिपूर्वाअनुमाश्चजीवस्वरूपमंगादिकमावयंति ॥नब्रह्मरूपत्वम
मुष्यदेहिनोमुक्तावपिस्यात्प्रमयाकथंचित्॥ सब्रह्मणासहितोशेषभोगान्भुंक्तेतथोपेत्यसुखार्णवंतं ॥ यत्तत्परं
ज्योतिरुपेत्यजीवोनिजस्वरूपत्वमवाप्यकामान् ॥ भुंक्तेसदेवःपुरुषोत्तमोजआत्मेतिचोक्तोगुणपूर्तिहेतोः॥से
तुःसदेवोखिलमुक्तिभाजामुतामृतस्येष्टइहेशितायत् ॥ इत्यादिवाक्यैर्भगवद्दशःसन्भुंक्तेखिलान्मुक्तिगतो

अनु
॥ ७१ ॥

पिभोगान् ॥ कालोप्यसौनैक्ययुतःपरेणजीवस्यकालोयतएषयद्वत् ॥ इत्यादिकाअप्यनुमाःप्रमाणंमुक्तौच
जीवस्यपरत्वरोधे॥कथंचयःपूर्वमसौनपश्चाद्भवेत्सएवेत्यपियुक्तिमेति।यतो नदृष्टंयदभून्नपूर्वपश्चात्तदासेतिकु
तश्चकिंचित्॥नचैवमुक्तेनहरेःपृथक्त्वमैक्यंतथास्यादितियुक्तिमेति।यतो नकुत्रापिभिदाभिदाचदृष्टाचितश्चे
तनयाकुतश्चित् ॥ इत्थंमतानिभ्रमजानियस्मान्मोक्षंसमुद्देश्यमपिभ्रमेण ॥ विदुर्नसम्यग्यदपीहलौकिकाःसु
खंममस्याद्धिसदेतिजानते ॥ ७१ ॥ औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदाढ्यंचनिजस्वभावः ॥ स्वातंत्र्यमापू
र्णविशेषयोग्यताविरोधहानिश्चचतुर्थपादे ॥ व्यवस्थितिस्त्वविशेषस्थितिश्चनिषेधसामान्यविधिक्रियाणां॥वि
भक्तताचात्वरयैवसिद्धिर्विपक्षसंप्राप्तिविरोधहेतवः।सुशक्यताशब्दतिप्रसिद्धिर्विवेकविन्यासविचारसंज्ञाः।
नानाप्रवृत्तिःकृतकृत्यताचविपक्षतर्काःसमतीतपादे।महाफलत्वंप्रविविक्तताचसंधिग्रहःसाधनमाप्तकृत्यं॥वि
शेषकार्यकृतिसंस्थितिश्चसुयुक्तयोनिर्णयगाःस्वपक्षे।व्यामिश्रताकार्यकरत्वमर्थकृतिःसुदाढ्यंपरतंत्रताच।स
मानधर्मःकृतशेषताचलोकोपमापूर्वमतानुसाराः।विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यताचसमानलोपोमहिमाविशेषः।कृ
तार्थताशब्दनुप्रवृत्तिःसिद्धांतनिर्णीतिविशिष्टहेतवः॥ ॥ॐनैकस्मिन्दर्शयतोहिॐ ॥ ॥ प्रधानवायुस्त्विह

व्याख्या.
४।२

॥२३१॥

वायुनामाभूतेष्विति प्रोक्तगतोपियुक्त्या ॥ यस्माच्छ्रुतौ पवते चेति भूरि प्रोक्तो यतो भूतमानी च सोपि ॥ महामा
नी त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोपि ॥ ५ ॥ ॥ ॐ तानि परेतथा ह्याह ॐ ॥ ॥ तस्मिन्लयं यांति
भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन स एव विष्णौ ॥ इन्द्रादीनां तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यत् ॥ तस्मादशेषा
गिरिजां प्रविश्य तयैव रुद्रं सह तेन वाणीं ॥ तथा पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यांति समस्तजीवाः ॥ सोमस्तु वारीश
युतो निरुद्धं विशत्य सौ काममसौ तु वाणीं ॥ सा शेषदेवं स गिरं च सैव वायुं विशत्यंज इतीह निर्णयः ॥ उमा गिरीशा
विति भारतीराविति स्मवाग् वेदगता ब्रवीति ॥ अहीन्द्रपत्नी महिषं विरिंच पत्नी विरिंचं च विमुक्तिकाले ॥ त एव यत्त
त्पदमाप्नुवंति तत्काल एतान्समुपास्य जीवाः ॥ ब्रह्मत्वकाले प्रविशंति चैतानि तस्मिन्वाक्ता दशतामुपैति ॥ सू
र्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्यते न शक्रं सहैव तेन सुपर्णपत्नीं ॥ तथा सुपर्णं सह तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥ इन्द्रप्रवेश
स्तु यदोच्यते तत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी ॥ उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्च नात्र ॥ भृगवादयो
दक्षमवाप्यतेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीं ॥ विशंतिये मनवो राजमुख्यामनुं प्रविश्यात्र गतामहेन्द्रं ॥ आकाश उर्वी
च गुरुं प्रविश्य ते नैव यातः पुरुहूतदेवं ॥ सनादयो यतयः काममेव विशंति शिष्टा अपि हव्यवाहं ॥ वर्णाश्रमाचारर

अनु
॥ ७२ ॥

तामनुष्याधर्ममनुंसोपिसमेतिकाले ॥ तमेवसर्वेपितरस्सुरानुगास्सर्वेकुवेरंसचसोममेव ॥ विमुक्तिकालेप्रवि
शंत्यभीक्षणंभोगांश्चतद्देहगताःप्रभुंजते॥आनंदसुव्यक्तिरमुत्रतेपांभवत्यतश्चेष्टतएवनिर्गताः॥ क्रीडन्तिभूय
श्चसमाविशंतितानेवसायुज्यमिदंवदन्ति ॥ सायुज्यहीनास्तुलयेतुसर्वेप्रोक्तेनमार्गेणविशंतिसृष्टौ ॥वहिश्चनि
र्यांतिततोऽन्यदापिसायुज्यभाजांभवतिप्रवेशः ॥ उक्तंसमस्तंपरमश्रुतौहिप्रोक्तंचसर्गक्रमतोविपर्ययः ॥मुक्तौ
लयेयद्वदथोलयश्चविपर्ययेणेत्यवदद्गिरांप्रभुः । लयोयतोमुक्तिरियंसुराणांभोगोविशेषेणचयंवदिष्यति॥उक्त
श्चविंवप्रतिविंवभावःपैंगिश्रुतावुक्तलयानुसारतः॥विंवलयोयन्नियतश्चमुक्तौचिदात्मनांतद्वशताचसर्वदा ।
तेजोभिधांतुश्रियमाप्यविष्णुमग्रेततःपुत्रतयैववायुः॥आप्तःप्रसूतःपुनरेवविष्णुंप्रविश्यमुक्तःप्रलयेत्रतिष्ठति ।
सर्वेपितेमुक्तगणाअमंदसांद्रंनिजानंदमशेषतोपि ॥ भुंजंतएवासतईशदेहेलयेथसर्गेवहिरेवयांति ॥ प्रयाति
धर्मनिर्ऋतिस्तुशक्रंमरुद्गणाःपारिपदास्तथैव ॥ सर्वेनिरुद्धंपृतनाधिपाद्यास्तुरश्रुतिर्हीत्यमियंविमुक्तिः ॥ इति
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ४॥२॥
ॐ ॥ उक्तांतमार्गश्चविमुक्तगम्यंपादोदितं ॥ ५ ॥ सुक्रमविक्रमौच ॥ सांतानिकप्राप्तिरभीष्टताचसौकर्यमि

व्याख्या.
४१३

॥ २३२ ॥

त्यन्यमतस्यतर्काः ॥ विशेषसंप्राप्तिरुत्त्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥ सिद्धांतनिर्णीतिकराः ॥ ॥ ॐ
अप्रतीकालंबनान्नयतीतिवादरायणउभयथाचदोषात्तत्तुश्च ॐ ॥ ॥ प्रतीकंदेहादिकंतद्गतमेवयेनराः ॥ उपा
सतेतेपुरतस्समाप्नुयुर्ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्यविष्णुं ॥ प्राप्स्यंत्यतो न्येपितमाप्यतस्माद्धरिं गतामुक्तिभाजः परां
ते ॥ ६ ॥ इति श्रीम० भगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानेचतुर्थाध्यायस्यतृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥
ॐ ॥ ॥ अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगतिस्तदोकः ॥ समस्तकार्यवशिताचविश्वसंभावनायुक्त
यस्त्वन्यपक्षे ॥ सामान्यरूपंप्रतिभानमुक्तिराश्चर्यताकृत्रिमतास्तदोषः ॥ विशेषकृतिः कृतनिश्चयश्चमाहात्म्यमि
त्येवमुनिर्णयार्थाः ॥ ७ ॥ ॥ ॐ अतएवचानन्याधिपतिः ॐ ॥ ॥ अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यस्त्वन्यस्यभृत्य
त्वनिवारणाय ॥ पतियदेपामपिविष्णुमाहह्युतामृतत्वस्यपतित्ववाग्धरेः ॥ एतेपिचान्याधिपतित्वयुक्ताविष्णव
न्यचित्त्वेनयथापुमांसः ॥ प्रसिद्धिभाजस्त्वितिचानुमैवह्यभीष्टसिद्धैर्भवतीहनिश्चयात् ॥ मुक्तस्वकीयावरयं
तृतास्तिमुक्तावपिब्रह्मपुरस्सराणां ॥ अनेनदेवेनतथामुनाचहीष्टेपरावाक्तनलोकिनामिति ॥ फलंश्रुतिज्ञानत
आहमुक्तावेतच्चसर्वाशुभनाशलिंगात् ॥ लोकाधिपत्यंचविधातुरेवसर्वात्मनेत्याहतुरश्रुतिश्च ॥ सर्वेबलिंदेवग

अनु
॥ ७३ ॥

णावहंतीत्येतच्चनान्यस्यतुयुक्तिमेति ॥ लोकाइतीहापितुलोकिनांवचोलोकाइतिह्येवरवःप्रजासु ॥ प्रयुज्यते
सर्वजनैःसदैवतन्मानिनोलोकपदेनचोक्ताः ॥ तद्वास्तुमुक्ताइहलोकशब्दाअन्योन्यनाथाइतिपैंगिनांश्रुतिः ॥
अलोकशब्देनविमुक्तिभाजोवाच्याःपदंतादृगपीहयुक्तं ॥ लोकाभिधाश्चापियतोहिमुक्ताःप्रकाशरूपाःसततं
चसर्वे ॥ ब्रह्मैवल्लोकाधिपतिर्विमुक्तोभवेदितिप्राहपुरश्रुतिश्च ॥ नचेहविज्ञानफलंसमुक्तंलोकाधिपत्यंरविर्विब
गेहरौ ॥ उक्तंपृथक्तच्चपुरैवयस्माद्धेदोमुनेत्यादिचसम्यगुक्तः ॥ त्वप्रत्ययंचात्यतिहायनैवरूपेणतेनेतिभवेदि
हार्थः ॥ भवत्यसावित्यणुशब्दमत्रविहायवाक्यानिबहूनिदोषः ॥ अतो जगद्व्यापृतिमंतएवब्रह्मादयःपूर्णगुणाः
क्रमेण ॥ अमंदमानंदमजस्रमेवभुंजंतआत्मीयमजात्समासते ॥ ७ ॥ नमोनमोशेषविशेषपूर्णगुणैकधाम्नेपुरुषो
त्तमाय ॥ भक्तानुकंपादतिशुद्धसंविद्वात्रेनुपाधिप्रियसद्गुणात्मने ॥ ८ ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणि
दिव्यान्यलंबद्वतद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् ॥ वायो रामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तु
तृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ निःशेषदोषरहितकल्याणाखिलसद्गुण ॥ भूतिस्वयंभुशर्वादिवंद्यंत्वांनौमि

व्याख्या-
४।४

॥ २३३ ॥

अनु
॥ ७४ ॥

मेप्रियं ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्था
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ अध्यायः संपूर्णः ॥ ग्रंथश्चायं संपूर्णः ॥ ॥ ॥

व्याख्या.
४।४

॥ २३४ ॥

॥ इति श्रीमदनुव्याख्यानं संपूर्णं ॥

**The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi
birudankita Shreemajjalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha
kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda
Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartfelt salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this
project.**

**Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011**

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com